जीवितविद्या

हा ग्रंथ

हरि गणेश गोडबोले, बी. ए.

[आत्मविद्या ग्रंथाचे कर्ते]

ह्यांनीं लिहिला.

प्रकाशक

बळवंत गणेश दाभोळकर

नारायण पेठ, घर नंबर ४६८, पुणें सिटी.

पुणें पेठ शनिवार, मेहुणपुरा येथें केशव रावजी गोंधळेकर ह्यांनीं आपल्या " जगद्धितेच्छु " छापखान्यांत छापिला.

शकवर्ष १८३६—इ० सन १९१४.

प्रस्तावना

‘ अध्यात्म विद्या विद्यानां ’ असें वचन भगवद्गीतेमध्यें आढळतें. अखिल विश्वांतील अनंत विभूतींचें वर्णन करितांना भगवान् म्हणतात कीं सर्व विद्यांमध्यें अध्यात्मविद्या हें माझें रूप आहे. यावरून ही विद्या सर्वांत श्रेष्ठ असून तिच्या लाभानें महात्मेलोक कृतकृत्य झाले आहेत. तेव्हां अशा विद्येचें अध्ययन करून तदनुरूप अनुभव घेण्यांत उपलब्ध कालाचा व्यय करणें प्रत्येक समंजस मनुष्याचें कर्तव्य होय.

या विषयाचें श्रुतिबोधित व शास्त्रोक्त ज्ञान देशबांधवांस व्हावें एतदर्थ आत्मविद्या हा ग्रंथ रचिला होता व तो सर्वमान्य होऊन त्याची तिसरी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली आहे. भारतीय आर्य लोकांनीं प्रतिपादिलेलें जें श्रेष्ठ अद्वैत मत त्याचा प्रभाव इंग्लंद देशांतील तत्त्वज्ञानविषयक विचारांमध्यें कसा दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागला आहे, हें जेम्स ॲलन यांचा ‘ From poverty to power ’ व मन्मथ मल्लिक यांचा ‘ Problem of Existence ’ या प्रबंधांवरून सिद्ध होतें. शिवाय या प्रबंधांत अध्यात्मविद्येस व्यवहार्य स्वरूप उत्कृष्ट रीतीनें दिलें आहे. म्हणून त्यांमध्यें दाखविलेल्या दिशेनेंच प्रस्तुत ग्रंथ रचिला आहे.

मनुष्याच्या जीविताशीं ज्या ज्या शक्तींचा, व्यवहारांचा व सृष्टिव्यापारांचा संबंध येतो आणि ज्यांच्या नियमनावर मानवी व्यक्तींचें, समाजाचें व राष्ट्राचें कल्याण अवलंबून असतें, त्या त्या शक्तींचें, व्यवहारांचें व सृष्टिव्यापारांचें ज्ञान देशबांधवांस व्हावें या उद्देशानें हा ग्रंथ लिहिला आहे. एकंदर ग्रंथ आर्य पद्धतीनें लिहिला असून जीवितरहस्याविषयीं पाश्चात्य विचारसरणी कशी आहे हें समजण्याकरितां उपसंहार या प्रकरणामध्यें Pope's Essay on man या काव्यांत योजिलेल्या पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. मानवी जीविताविषयीं जे नाना प्रकारचे प्रश्न उद्भवतात त्यांचें परिज्ञान या ग्रंथाच्या वाचनानें होईल अशी आशा आहे.

ह० ग० गो०.

साभार स्वीकार

आमचे ग्रंथमालेस मदतीकरितां लेफ्टनंट कर्नल डॉक्टर कान्होबा रणछोडदास कीर्तीकर ह्यांनीं रुपये ५० पाठविण्याचें अभिवचन दिलें आहे. शेट रामदयाळ नेवटिया ह्यांनीं रुपये १० व रा. सा. मुकुंदराव श्रीखंडे ह्यांनीं रुपये ५ पाठविले आहेत. आणि रा. सा. श्रीनिवासराव कर्पूर, चीफ इंजिनीयर ह्यांनीं शिलकी ग्रंथांच्या प्रत्येकीं २ प्रती विकत घेऊन मदत केली आहे. ह्या सर्व देणग्यांचा आभारपूर्वक स्वीकार करितों.

ब० ग० दाभोळकर, ग्रंथप्रकाशक.

अनुक्रमणिका

भाग १—जीवितरहस्य

भाग २—जीवनसंग्राम

भाग ३–जीवितसुख

भाग ३
जीवितसुख

प्रकरण १

सिद्धीचे उपाय

(श्लोक)

यत्र न स्वदते वस्तु स्वदते च यथागमत् ॥

अवासनात्वं तद्विद्धि साम्यमाकाश कोमलम् ॥ १

(आर्या)

वांछा न धरी जरि, तरि स्वीकृति करि त्याचि लब्ध वस्तूची ॥

आकाशाची समता होई बापा विशुद्ध विमलाची ॥ १

प्रकरण १

सिद्धीचे उपाय

मनुष्याचें अन्तिम साध्य सुखप्राप्ति असल्यामुळें पूर्वी निरूपित केलेल्या साधनानें म्हणजे आत्मसंयमनानेंच तें सौख्य लब्ध होतें. हा लाभ कसा करून घ्यावा याविषयीं एकंदर मनुष्यमात्राबद्दल एकच पर्याप्त नियम करितां येत नाहीं, कारण मनुष्याचे स्वभाव परस्परांहून भिन्न असून अखिल सृष्टि अशी चमत्कारिक निर्माण झाली आहे कीं भौतिक किंवा नैतिक क्षेत्रांत म्हणजे जड द्रव्याच्या किंवा चैतन्याच्या क्षेत्रांत ज्यांस एकच प्रमाण लागू करितां येईल अशा अगदीं सारख्या दोन व्यक्ति, शक्ति किंवा वस्तु आढळत नाहींत. तथापि मनुष्याच्या शारीर अथवा अध्यात्म स्वरूपास लागू होणारीं विवक्षित सनातन तत्त्वें आहेत आणि सौख्यप्राप्तीसाठीं याच तत्त्वांस अनुसरून वागलें पाहिजे. जीवितास आवश्यक मुख्य गोष्ट म्हटली म्हणजे हीच कीं शरीर व चैतन्य यांचा विकास स्वतंत्र व अनियंत्रित रीतीनें होऊं दिला पाहिजे. हा विकास अध्यात्म क्षेत्रांत पूर्ण होऊं देण्यासाठीं शक्य त्या तऱ्हेनें बाळपणापासून मनुष्याच्या चैतन्यविकासांत हात घालूं नये. आईबापांस, पालकांस, शिक्षकांस असें वाटत असतें कीं आपल्या ताब्यांतील मुलांचे आपणच काय ते रक्षक आहों. पण ही समजूत चुकीची आहे. ज्या श्रेष्ठ सूत्रानें संपूर्ण जीवित बद्ध झालेलें असतें, ज्या सूत्रानें मुलें जन्मास येऊन

लय पावतात, त्यानेंच प्रौढ व वृद्ध मनुष्यांप्रमाणें लहान मुलांचें रक्षण होतें. सामाजिक व नागरिक जीवितांत जसे न्यायाधीश व पोलीस, तसेच आईबाप व पालक हीं केवळ ईश्वराच्या हातांतील यंत्रें असून, सर्व प्राण्यांस सनातन सूत्रांचें अनुशासन योग्य रीतीनें होतें किंवा नाहीं हें पहाण्याचें काम या यंत्रांचें असतें. अडाणी व कर्तव्यहीन न्यायाधीशाप्रमाणें किंवा पोलिसाप्रमाणें, आईबाप व पालक या चिरंतन सूत्राचा अर्थ वारंवार भलताच करितात आणि तेणेंकरून आपल्या ताब्यांतील मुलांचें व आपल्या स्वतःचें नुकसान करून घेतात. परंतु राष्ट्रामुळें जसें प्रजाजनांचें रक्षण होतें, तद्वत् ईश्वराच्या अगाध व अतर्क्य सूत्रामुळें नवीन संततीच्या पूर्वकर्मास अनुरूप असे पालक अवश्य निर्माण होतात. मानवी समाजाच्या सांप्रत झालेल्या प्रगतीकडे पहातां, आईबाप, पालक किंवा परकीय लोक यांपैकीं कोणाच्याहि हातून मुलांस शारीरिक इजा न होईल अशी राष्ट्राकडून तजवीज झालेली असते. राष्ट्राची कर्तव्यमर्यादा याहून वाढविणें शक्य आहे. आईबाप व पालक यांचें शिक्षण व संस्कृति अशी असावी कीं तेणेंकरून मुलांस योग्य नागरिक बनवितां येईल असेच लायक व आदर्शभूत ते असले पाहिजेत, व हा निर्बंध राष्ट्रानें केला पाहिजे. हें काम आईबापांकडून व पालकांकडून न होईल तर बाळपणापासून मुलांस वाढविण्याचा बंदोबस्त राष्ट्रानें केला पाहिजे. राष्ट्राचा मोठेपणा व मानवी सुख कायम रहाण्यास हाच उपाय योजण्यालायक आहे. मन स्वाधीन कसें ठेवावें हें जो जाणतो तोच समाज किंवा

तीच व्यक्ति स्वातंत्र्य भोगण्यास लायक होते. ज्यांचा प्रामाणिकपणा व खरेपणा निःसंशय असतो त्यांवरच लोक विश्वास ठेवितात, आणि बाळपणापासून उत्कृष्ट शिक्षण मिळून कर्तव्यबुद्धि व जबाबदारीची जाणीव ज्यांच्याध्यें जागृत रहाते, असेच लोक राष्ट्राचा मान वाढवूं शकतात. नागरिकांमध्यें कर्तव्यबुद्धि जागृत न होईल, तर प्राचीन स्पार्टनलोक ज्या पद्धतीचा स्वीकार भौतिक क्षेत्रांत करीत असत, त्याच पद्धतीचा अवलंब करून राष्ट्राचा व मनुष्यमात्राचा फायदा करून घेतला पाहिजे. आपलें कर्तव्य बजावून विवेकबुद्धीची पसंति मिळविणें यापेक्षां अधिक सुख मनुष्याच्या आयुष्यांत सांपडणार नाहीं—याचें उदात्त उदाहरण म्हणजे स्वदेशाच्या शत्रूंशीं लढणाऱ्या वीराचेंच होय. म्हणून आईबापांस व पालकांस जर असें वाटेल कीं पशूहून सर्वथैव भिन्न अशा ' मनुष्य ' पदवीस लायक असाच वर्ग आह्मी निर्माण करीत आहों, तर त्या सुखास पारावार नाहीं; तसेंच, अशा रीतीनें तयार झालेलीं मुलें प्रौढ होऊन त्यांस कळेल कीं आपले पालक देवदूतांसारिखे होते व मुलांच्या निरंतर कल्याणासाठीं अल्पकालिक दुःख त्यांनी सहन केलें—तर त्या सुखासहि अन्त नाहीं.

नवीन संततीचा स्वतंत्र विकास योग्य देखरेखीखालीं होण्यासाठीं, प्राचीन कालचा अनुभव नीट समजून घेऊन तो अमलांत आणण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे झालें. शारीरसामर्थ्याचा विचार करितां असें आढळतें कीं पूर्वजांचें आरोग्य आतांपेक्षां अधिक चांगलें होतें आणि

आधुनिक कालीं आरोग्याचे जे नियम शोधून काढून परिपक्व झालेले आहेत त्यांचें जरी त्यांस अज्ञान होतें तरी प्राचीन लोक अधिक दिवस जगत हें निर्विवाद आहे. सांप्रतकालीं त्यांच्या संततीस जो जीवनार्थ कलह चालवावा लागत आहे, तसा त्यांचे वेळीं नसून त्यासाठीं त्यांना फार चढाओढ करावी लागत नसे, ही गोष्ट ध्यानांत आणिली म्हणजे ते रोगनिर्मुक्त कां असत व दीर्घकाल कां जगत याचें बीज समजून येईल. ही चढाओढ त्यांस करावी लागली नाहीं याचें कारण काय असावें बरें? त्यांचे वेळीं नियमांत कांहीं पक्षपात होता, किंवा त्यांना चांगलें वागवीत असत किंवा त्यांवर ईश्वरी कृपा होती अशांतली गोष्ट नाहीं. तरि त्याचें मुख्य बीज हेंच कीं भौतिक व अध्यात्म या दोन्ही बाजूंनीं आत्मसंयमन कसें करावें हें त्यांस पूर्णपणें अवगत असून त्यांची वागणूक त्याबरहुकूम असे.

बाळपणापासून मानवी शरीराचा स्वतंत्र विकास होत असतां, अन्नवस्त्रादि ज्या ज्या वस्तूंची पुढें गरज लागणार त्यांसंबंधानें आत्मसंयमनाची संवय केली पाहिजे. शारीरिक व्यायाम घेण्यांतहि त्याच प्रकारचा नियमितपणा राखला पाहिजे. श्रम किंवा त्रास न वाटेल अशा तऱ्हेचें शारीरिक किंवा मानसिक काम प्रत्येक देहास सोसवेल त्या मानानें ठरवून ठेविलें पाहिजे. कामापासून त्रास किंवा जिकीर वाटूं लागल्याबरोबर, झोंपेमध्यें किंवा मोकळ्या हवेमध्यें विश्रान्ति घेतली पाहिजे. गुरु सर्व विद्यार्थ्यांना सारखेच धडे नेमून देतात, पण असें करण्यानें हितापेक्षां नुकसानच अधिक होतें. जर एकादा

विद्यार्थी बुद्धिमान् असेल तर त्याच्याकरितां इतर विद्यार्थ्यांवर जास्त अभ्यासाचें ओझें लादणें ठीक नव्हे. असाच नियम शारीरिक व्यायामाविषयीं पाळणें अवश्य आहे.

तारुण्यामध्यें व प्रौढावस्थेमध्यें शरीर व चैतन्य हीं जोमांत असून त्यांची एकसारखी वाढ होत असते, म्हणून या वयामध्येंच अवघड काम केलें पाहिजे. यावेळीं सुद्धां फार नसली तरी पुरे इतकी विश्रान्ति घेतलीच पाहिजे आणि अतिशय दमल्यासारखें वाटलें कीं काम बंद ठेवून फिरून उमेद आल्यावर सुरू करणें रास्त आहे. वयाच्या व शक्तीच्या मानानें योग्य असे श्रम केले, जीविताच्या प्रत्येक क्षेत्रांत आत्मसंयमनाचा अभ्यास ठेविला आणि आधुनिक शास्त्रामध्यें सांगितलेले नियम पाळिले, तर स्त्रीपुरुषांस पूर्ण आयुष्य होईपर्यन्त म्हणजे शंभर वर्षें जगून स्वतः आरोग्याचा व सुखाचा अनुभव घेतां येईल व स्वकीयांस आणि इतर मनुष्यांस तोच अनुभव आणून देतां येईल. असें वारंवार पहाण्यांत येतें कीं एकाद्या मनुष्यास सार्वजनिक किंवा खाजगी काम करावयाचें असेल अथवा स्वतःकरितां किंवा आश्रितांकरितां उपजीविकेसाठीं श्रम करावयाचे असतील, तर तो जरी दमून गेला असला तथापि त्याच्यानें काम सोडवत नाहीं, कारण त्याला असें वाटत असतें कीं आपल्यासारिखें दुसऱ्या कोणाचेहि हातून तें काम तडीस जावयाचें नाहीं. अशी समजूत होणें म्हणजे निवळ पोकळ अभिमान व सृष्टिनियमांचें अज्ञान होय. कोणत्याहि कार्याकरितां एकच व्यक्ति अथवा एकच शक्ति

निर्माण झालेली असते असें कधीं घडत नाहीं. एक व्यक्ति नाहींशी झाली किंवा दुर्बल झाली, तर तिच्या जागीं दुसरी तयार असतेच, जसें एकाद्या यंत्रांतील एक कीलक बिघडला असतां त्याचे जागीं दुसरा घातल्यावर तें यंत्र फिरून चालू होतें. जर तें काम चालण्यासारिखें मुळीं नसलेंच, तर विरोधी शक्ति जोरांत येऊन अनुकूल शक्तींचा ऱ्हास होतो. मनुष्य अभिमानानें इतर विचार सोडून देऊं लागला, तरी देखील सामान्य दूरदर्शीपणानें त्याला असें समजेल कीं जीविताविषयीं सर्वकाल संशय असल्यामुळें, तो मनुष्य नष्ट झाला किंवा मेला तरी तें काम पुढें चालावयाचेंच, मग एकादा मनुष्य कांहीं दिवस नसला, पण लवकरच निरोगी व धट्टाकट्टा होण्याचा संभव असला, तर तेवढ्यानें त्या कामाला व्यत्यय येणार नाहीं किंवा त्याची उपयुक्तताहि कमी होणार नाहीं.

आत्मसंयमनाचा पाया बाळपणांतच तयार होऊन किशोर अवस्थेंत बळकट केला पाहिजे, परंतु जबाबदारीचीं व अवघड कामें तारुण्यांत व प्रौढदशेंतच संपविलीं पाहिजेत. कुटुंबाचा निर्वाह व पोषण करणें हें जरी त्या वयास इष्ट असलें, तरी तारुण्यांत व प्रौढ दशेंत एवढाच विचार करून भागणार नाहीं. जागृतींत व निद्रेंत, जिवन्तपणीं किंवा अनन्त कालपर्यन्त, जेणेंकरून शान्ति व आनन्द यांची प्राप्ति होईल, आणि सहचरांसहि शास्त्राच्या आज्ञेवरून व स्वतःच्या उदाहरणांवरून अखंडानंदाचा अनुभव येईल, असें आत्मसंयमन करण्याचा पूर्ण प्रयत्न झाला पाहिजे.

शारीरवेग व मनोवेग या शत्रूंस जिंकण्यासाठीं सदोदित यत्न चालविला पाहिजे. अनावश्यक अन्न किंवा पेय यांची इच्छा दाबून टाका, क्रोधास जिंका, प्रत्येक वस्तूचा समागम करा, पण कशासहि चिकटून राहूं नका, कारण वरिष्ठ शक्तीनें ती केव्हां नाहींशी होईल याचा नेम नाहीं. इंद्रियांस भलतीकडे जाऊं देऊं नका, सर्व जगत् ज्यांवर अवलंबून रहातें त्या विरोधांस ओळखून रहा, जीवात्म्याचा परमात्म्यामध्यें लय करा, स्वार्थबुद्धीचा त्याग करा, कोणतेंहि कृत्य केलें किंवा कर्तव्य बजावलें, तरी त्याबद्दल कांहीं बक्षीस अथवा लाभ होईल अशी आशा सोडून द्या.

विवेचकबुद्धीचा उपयोग करून राष्ट्र, द्रव्य, शरीर व इतर ऐहिक सामग्री यांचा खरा उपयोग काय होतो तें शिकावें. उच्च-नीच, वृद्ध-तरुण, सुख दुःख, रोग-आरोग्य, शान्ति-युद्ध, विपत्ति-अभ्युदय, वगैरे द्वंद्वें आणि प्राणिकोटींतील विविध भेद पाहून, इंद्रधनुष्याच्या निरनिराळ्या रंगांप्रमाणें या अशाश्वत वस्तु शाश्वत चिदाकाशामध्यें क्षणैक भासमान झाल्या, तरी त्यांचा त्यास कधींहि लेप होणार नाहीं हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. सर्व उपभोगांस आदि व अंत असून, ते बाह्य वस्तूंपासूनच उत्पन्न होतात, तेव्हां त्यांपासून सुखाची आशा बाळगणें व्यर्थ आहे. द्रव्य, आप्त, मित्र, सेवक, परिवार, आणि ज्या ज्या वस्तूंमुळें जीवित सुखकर होतें, हे सर्व पदार्थ मृत्यूचा तडाका बसेपर्यन्तच आनंददायक होतात. जलप्रवाहाबरोबर लांकडाचे तुकडे एकत्र होतात व चोहोंकडे वाहून जातात. वाऱ्याच्या योगानें वाळले-

लीं पानें जमतात व पसरून जातात. सर्व पदार्थांची गात याप्रमाणें असल्यामुळें, मनुष्यास आशा किंवा भय वाटण्याचें कारण काय?

मनामध्यें नानाप्रकारचे तरंग उठतात, केव्हां आशा उत्पन्न होते, तर केव्हां निराशा होते, कधीं आपण सुरक्षित व विजयी आहों असें वाटतें, तर कधीं भीति व पराजय हे तरंग उठतात, आज आनंद तर उद्यां दुःख,—तेव्हां सर्व सृष्टि बनविणारें जें मन त्यामध्यें अशा रीतीनें अनेक प्रकार उत्पन्न होतात व रंगभूमी वरील नटाप्रमाणें त्याची स्थिति होते, मग जीवितांत चिन्ता कशाची व काय म्हणून करावी?

शरीरामध्यें प्रतिक्षणीं नाना प्रकारचे फरक होत असतात, आणि पूर्वींची गतस्थिति परत येण्याची मुळींच आशा रहात नाहीं. बाळपण कांहींकाल राहून तारुण्यांत लीन होतें, तारुण्याचा लय प्रौढदशेंत, प्रौढदशेचा वार्धक्यांत, तर वार्धक्याचा लय सर्व नाशांत होतो. जर भौतिक शरीरामध्यें तीच अवस्था फार वेळ राहूं शकत नाहीं, तर शरीराहून भिन्न शक्तींवर दाब कसा राहील? याप्रमाणें शरीरास अनेक दशा येतात आणि सर्व नाशाचे वेळीं चैतन्यास कर्माप्रमाणें दुसरा देह प्राप्त होतो किंवा सर्व चिन्ता दूर होऊन, तें परमात्म्यामध्यें लीन होतें. मग असल्या देहनाशापासून जर लाभच होतो, तर त्यापासून दुःख कां व्हावें? रात्र पडली कीं भिन्न प्रकारचे पक्षी एका वृक्षावर आश्रयासाठीं जमतात, सकाळीं त्यांचा वियोग होतो, जो तो आपल्या उपजतबुद्धीप्रमाणें, लहरीप्रमाणें किंवा अचिंत्य गुह्यशक्तीनें

प्रेरित होतो. एकाला त्याच्या इच्छेप्रमाणें समाधान होऊन आनंद वाटतो, दुसरा क्षुधेनें मरून जातो, तिसरा महाभूतांच्या तडाक्यांत सांपडून नाश पावतो, कांहींना किंचित् कालपर्यन्त एकमेकांची आठवण होते, कांहीं आपले नाहींसे झालेले मित्र शोधण्याकरितां इकडे तिकडे तडफड करितात; परंतु प्रत्येकानें कोणताहि मार्ग स्वीकारला असला, तरी वाफेनें चालणाऱ्या यंत्राप्रमाणें सृष्टीचा धोपट मार्ग चालूच रहातो. अशा यंत्रामध्यें कांहीं पदार्थ कमी जास्त उपयुक्ततेचे तयार होतात, तर ज्यांच्या अणूंमधील परस्पराकर्षण किंवा रचना ठीक नसते, ते पदार्थ फुटून जातात.

प्रकरण २

अभ्युदयाचे मार्ग

(श्लोक)

विवेकेन परिक्लिश्यन्नल्पभोगेन तृप्यति ॥
अन्यथाऽनन्त भोगेऽपि नैव तृप्यति कर्हिचित् ॥१

(आर्या)

खिन्न विवेकें होई तरि भोगें अल्प, तृप्तिला पावे ॥
ज्ञानाभावीं तृप्ती अनन्त भोगें न होय हें ध्यावें ॥ १

प्रकरण २

अभ्युदयाचे मार्ग

जीविताची काळी बाजू म्हटली म्हणजे दुःख, संताप, विपत्ति ही होय. ज्यास हे अनुभव आले नाहींत असा एकहि प्राणि पृथ्वीवर सांपडणार नाहीं. या संकटांपासून सुटण्याकरितां मनुष्यांनीं नाना तऱ्हेचे उपाय योजिले आहेत. कोणी विषयासक्त बनतात, कोणी द्रव्य मिळविण्यांत निमग्न असतात, कोणी ऐषआरामांत काळ दवडितात, कोणी कीर्ति संपादन करितात, कोणी मादक द्रव्यांचा आश्रय घेतात, कोणी तत्त्वज्ञानांत गर्क होतात व कोणी धर्मकृत्यें करून समाधान पावतात. अशा नानाप्रकारांनीं आपणास खऱ्या सुखाचा मार्ग सांपडला असें ज्याला त्याला वाटूं लागतें व कांहीं काल त्यांचा जीव स्थिर होतो, परंतु एकाएकीं एकादी विपत्ति किंवा भयंकर प्रसंग त्यांजवर गुदरतो आणि त्यांच्या कल्पित सुखाचा लय होऊन जातो.

यावरून असें वाटेल कीं ऐहिक विपत्तीपासून सुटका होण्यास मार्गच नाहीं, पण ही समजूत चुकीची आहे. अशा नानाप्रकारच्या यातनांतून पार पडण्यास ईश्वरानें मार्ग दाखवून दिले आहेत. अशुभाचीं बंधनें कशीं तोडावीं, शाश्वतसुख कसें प्राप्त करून घ्यावें,—रोग, दारिद्र्य, अनिष्ट परिस्थिति यांचें निर्मूलन कसें करावें, चिरकाल शान्तीचा लाभ कसा होईल—असे अनुभव येण्यासाठीं अशुभाचें खरें स्वरूप काय आहे हें समजून घेणें एवढाच उत्कृष्ट उपाय आहे.

अशुभ हें कांहीं नाहीं असें म्हणून या प्रश्नाची टाळाटाळी करण्यांत हंशील नाहीं, तरि अशुभ हें काय आहे हें उत्तम रीतीनें कळलें पाहिजे. आत्मपरीक्षणावरून असें समजतें कीं आपली अन्तःशुद्धि होऊन पूर्णता संपादन करावी यासाठीं ईश्वरानें विपत्ति निर्माण केली आहे. विपत्ति म्हणून सृष्टींत कांहीं एक स्वतंत्र तत्त्व नसून, तें आपल्या अनुभवाचेंच क्षणिक रूप आहे. विपत्ति आली असतां नुसता देवाचा धांवा करून उपयोग नाहीं, तरि तिजपासून आपणास धडा काय मिळतो हें शिकलें पाहिजे. आत्मनिरीक्षणावरून असें सिद्ध होतें कीं अशुभ म्हणून जगांतील विशिष्ट शक्ति किंवा देवता नसून, तो एक हृदयांतील अनुभवाचा किंवा प्रतीतीचाच एक प्रकार ठरतो आणि तेणेंकरून आपण शहाणे होतो.

सर्व प्रकारचें अशुभ अज्ञानजन्य आहे, व वस्तुस्थितीचें अज्ञान हीच विपत्ति होय. सर्व दुःखें अज्ञानापासून उत्पन्न होतात व त्यांपासून मिळालेलें ज्ञान जर आपण विसरलों, तर तीं आपणास कधींच सोडणार नाहींत. विस्तवांत हात भाजला म्हणजे मुलास अग्नीचें ज्ञान होतें व फिरून अग्नींत हात घालूं नये असें शहाणपण त्यास प्राप्त होतें, पण हें ज्ञान व शहाणपण मिळून देखील जर फिरून विस्तवांत हात घालील, तर त्याला दुःख होईल. या एका उदाहरणावरून सर्व पापाचें व अशुभाचें खरें स्वरूप काय आहे व शेवट कसा होतो हीं कळून येतात. अग्नीच्या स्वरूपाच्या अज्ञानामुळें प्रथम मुलाचा हात भाजला, नंतर खरें ज्ञान झालें

असतांहि फिरून हात भाजेलच. हीच अवस्था मनुष्यमात्राची असते. प्रथम वस्तुस्थितीच्या अज्ञानानें मनुष्यास दुःख होतें, नंतर तो घडा मिळाला असतांहि फिरून अज्ञान प्रगट केल्यामुळें दुःख होतें. यावरून दोन्ही प्रकारच्या विपत्तीचें कारण अज्ञान होय हें सिद्ध होतें. जेव्हां मनुष्यास विपत्ति येते तेव्हां असें समजावें कीं वस्तुस्थिति समजली नाहीं किंवा त्या स्थितीचें ज्ञान झालें असून हयगय केली असावी.

अज्ञानाची तुलना अंधकाराशीं व प्रकाशाची तुलना ज्ञानाशीं करण्याचा सांप्रदाय असून या तुलनेंत सत्य भरलेलें आहे. बाह्य वस्तूंवर सूर्याचा प्रकाश पडतो, तद्वत् ज्ञानाचा प्रकाश चैतन्यावर पडतो. प्रकाशाच्या आड एकादा पदार्थ आला असतां अंधकार होतो. सर्वत्र प्रकाश असून अंधकार ही केवळ छाया म्हणजे प्रकाशाचा अभाव होय. अभावरूप मिथ्या असतें या न्यायानें अंधकार मिथ्या ठरतो. हीच गोष्ट विपत्तीस लावून पहातां ज्ञानसूर्याच्या आड वासना व असत्कल्पना येऊन अज्ञानरूपी अंधकार होतो आणि आपणास विपत्ति प्राप्त होते. अंधकाराप्रमाणें विपत्ति अभावरूप होऊन मिथ्या ठरते. प्रत्येक दुःख अज्ञानजनित असतें, सबब अज्ञाननिवृत्ति करून घेऊन ज्ञान संपादन केलें असतां सुख होतें, आणि ‘ आत्यंतिक दुःखनिवृत्ति म्हणजे मोक्ष ’ हें शास्त्रवचन यथार्थ आहे असें सिद्ध होतें.

विपत्ति हा एक अनुभवाचा प्रकार असून ती नुसती छाया आहे—हा केवळ शास्त्रोक्त सिद्धान्त किंवा नुसती उपपत्ति आहे असें मात्र कोणी समजूं नये, तरि

प्रत्येकानें सूक्ष्म विचार करावा, अनुभव घेऊन आत्मनिरीक्षण करावें म्हणजे या सत्याची खात्री होईल. ईश्वराच्या सर्वव्यापक नियमाप्रमाणेंच विपत्ति येतात, त्या आकस्मिक गोष्टी नसून ठरीव नियमाचेच परिणाम होत. तसेंच प्रत्येक दुःख जें आपणावर येतें, तें आपणामध्यें धैर्य, शहाणपण व थोरवी उत्पन्न करण्याकरितांच येत असतें. हें ज्ञान झालें असतां प्रत्येक अशुभाचें शुभ होईल व आपलें दैव बनविण्यास आपण समर्थ होऊं.

मनुष्यावर संकटें कां येतात या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं भूतमात्राचा हा धर्म आहे, प्राणिमात्राची ही नियति होय. कोणतीहि वस्तु उत्पन्न झाली, तरी ती कायम रहाण्यासाठीं टक्केटोणपे सोसण्यास समर्थ झाली पाहिजे. नाना प्रकारचे अनुभव येऊन घट्ट झालेली वस्तु टिकते व जगण्यास योग्य होते. हें एक जीवनाचें रहस्य होय. वनस्पति अनेक तऱ्हेच्या यातना सोसतात, वारा-ऊन्ह-पाऊस यांचा मारा अहोरात्र सहन करण्यास समर्थ होतात, तेव्हांच त्या जगतात. तसेंच, शीतोष्णादि द्वंद्वें, सुखदुःखें, संयोगवियोग इत्यादि विपत्ति जे प्राणि सहन करूं शकतात, तेच जिवन्त रहातात. तेव्हां हा वस्तुस्वभाव होय असें सिद्ध होतें.

सर्व जगाची उत्पत्ति चैतन्यापासून होते. मानवी कृतीच्या सर्व वस्तु मनुष्याच्या कल्पनेप्रमाणेंच घडतात हें उघड आहे आणि तद्व्यतिरिक्त पदार्थ ईश्वराच्या इच्छेप्रमाणें झालेले आहेत. तेव्हां जग हें अन्तर्यामींच्या स्थितीचेंच प्रतिबिंब आहे. आर्य साधु म्हण-

तात कीं संपूर्ण जग हें कांहीं नसून केवळ मनाचेंच कार्य आहे, आणि हें प्रमेय सामान्य जनांस जरी अग्राह्य वाटलें, तथापि आपण जसे आहों तसें जग दिसतें हें विधान बहुतेकांस मान्य होईल यांत संशय नाहीं. जसे आपले विचार असतात, तसें आपलें जीवित बनून जातें व तशीच आपली बाह्य परिस्थिति बनते. स्वार्थपर व अशुद्ध विचारांत जो गर्क असतो तो दुर्दैवी रहातो आणि शुद्ध व उदात्त विचारांत निमग्न असणाऱ्या पुरुषास सुखप्राप्ति होते. ज्या वस्तु जीवात्म्यास अनुकूल असतात त्यांचेंच त्याकडे आकर्षण होतें. मनुष्याच्या आयुष्यांत ज्या ज्या गोष्टी नित्य घडून येतात त्या त्या त्याच्या चैतन्यशक्तीस अनुरूप अशाच असतात. जसा ज्याचा अन्तर्याम तसे त्याचे विचार, आणि त्या विचारांस अनुकूल असेंच बाह्य जगाचें स्वरूप होऊन जातें.

आपलें सर्व ज्ञान अनुभवात्मकच असलें पाहिजे, आणि विचार वासना-आशा एतन्मय आपलें चित्त असतें, म्हणून जगांतील सर्व सौंदर्य, आनंद, विरूपपण, दुःख हीं प्रथम आपल्या अन्तःकरणांत अन्तर्भूत असलीं पाहिजेत. मनुष्य सुखी-दुःखी-भयग्रस्त वगैरे होतो याचें कारण बाह्य गोष्टी नसून, त्या प्रकारचे त्याचे विचार असतात म्हणूनच तो परिणाम घडतो. यावर कोणी अशी शंका घेईल कीं—तर मग बाह्य परिस्थितीचा आपल्या मनावर मुळींच परिणाम घडत नाहीं कीं काय? यास उत्तर असें आहे कीं बाह्य गोष्टींचा संस्कार आपल्या चित्तावर घडतो हें खरें आहे, पण तो जितका जसा घडूं द्यावा तितका तसाच घडतो, म्हणजे तो सं-

स्कार होऊं देणें आपल्या स्वाधीन रहातें. ज्यास आत्मविचाराचें सामर्थ्य कळत नाहीं, त्यावर परिस्थितीचा परिणाम तत्काळ होतो. बाह्य स्थितीमुळें आपल्या जीविताची दिशा अगदीं बदलून जाते असें म्हटलें तर आपण त्या स्थितीचे दास आहों असें सिद्ध होतें, आणि तसें सिद्ध करूं लागलों तर बाह्य गोष्टींमध्यें भलतीच शक्ति उत्पन्न करून आपण आपला सर्वस्वीं नाश करण्यास पात्र होऊं.

खरी गोष्ट अशी आहे कीं आपलें जीवित सुखकारक होणें हें पूर्णपणें आपणावरच अवलंबून रहातें. एकाच परिस्थितीचे भिन्न परिणाम निरनिराळ्या मनुष्यांवर घडूं शकतात याचीं शेकडों उदाहरणें जगामध्यें दृष्टीस पडतात. दोन तरुण गृहस्थ मित्र होते व त्यांचे ऐवज एका ब्यांकेमध्यें ठेविलेले होते. कांहीं दिवसांनीं ती ब्यांक बुडाल्यामुळें दोघांचेंहि नुकसान झालें. तेव्हां त्यांपैकीं एकजण अत्यंत कष्टी होऊन खेद करीत बसला, परंतु दुसरा गृहस्थ आशावादी होता म्हणून त्यानें उमेद बाळगून दीर्घ प्रयत्नानें पूर्वींप्रमाणें द्रव्य संपादन केलें. या उदाहरणामध्यें दोघांची स्थिति सारखीच होती व दुःखाचें कारण एकच होतें, तथापि एकाचे हाल झाले व दुसरा सुखी झाला. तेव्हां ज्याच्या त्याच्या मनःस्थितीमुळें एकाच गोष्टीचे भिन्न परिणाम घडून येतात हें सिद्ध होतें. याकरितां आपलें अन्तःकरण उत्तम प्रकारचें बनविणें प्रत्येकाचें कर्तव्य असून जगांतील गोष्टींस चांगलें किंवा वाईट स्वरूप देणें हें त्याचे स्वाधीन रहातें. म्हणून आत्मसंयमनाचा अभ्यास बाळपणापासून

केला पाहिजे, आणि चित्तरूपी देवालय शान्त व सुंदर बनविण्याचा प्रत्येकानें प्रयत्न करणें अवश्य आहे.

जगांत घडणाऱ्या गोष्टींस जसें आपण पाहिजे तें रूप देऊं शकतों, त्याप्रमाणेंच पृथ्वीवरील पदार्थांस वाटेल तसें बनविण्यासहि आपण समर्थ होतो. एकास जें सुंदर दिसतें तें दुसऱ्यास कुरूप वाटतें. सृष्टिशास्त्रवेत्त्यांस घाणेरडें पाण्याचें डबकें रमणीय वाटतें, कारण त्यांतील कुजणाऱ्या वनस्पतींपासून व उत्पन्न होणाऱ्या असंख्य किड्यांपासून देखील सृष्टचमत्कारांचें अपूर्व ज्ञान तो मिळवूं शकतो, परंतु तेंच एकाद्या अडाणी मनुष्यास अत्यन्त त्याज्य होऊन जातें. अरण्यांतील नानाविध पुष्पें पायाखालीं तुडवून टाकणारे अनेक प्रवासी भेटतात, परंतु त्याच वन्य पुष्पांस देवदूत मानण्याची स्फूर्ति कवीच्या प्रतिभेत सहज उत्पन्न होते. समुद्रावर जहाजें चालतात व कित्येक बुडूनहि जातात एवढीच सागराची कल्पना सामान्यजनास असते. परंतु त्यांतील नानाविध जलचरांचा व द्रव्यांचा व्यासंग करणाऱ्या शास्त्रज्ञांस तो एक आश्चर्याचा सांठाच होऊन जातो. सृष्टींतील अनन्त देखाव्यांमध्यें स्वरशास्त्रज्ञांस नानाप्रकारच्या गायनाचा भास होतो, पण तेथें गांवढळास कांहींच वाटत नाहीं. सामान्य मनुष्यास जेथें अनर्थ व उत्पात दिसतात, तेथें तत्त्वज्ञास अनेक कार्यकारणभावांची परंपरा अनुभवास येते. जेथें अनीश्वरवाद्यास नुसते मृत्यूचे प्रकार नजरेस येतात, तेथें गुह्यज्ञास जीविताचे अनंत प्रकार आविर्भूत होतात.

जगांत घडणाऱ्या गोष्टींस व पृथ्वीवरील पदार्थांस

जशीं आपण निरनिराळीं रूपें देतों, त्याप्रमाणेंच लोकांच्या अन्तःकरणासहि पाहिजे तसें बनविण्यास आपण समर्थ होतों. संशयखोरास सर्वजग संशयखोर दिसतें. लबाडास असा अभिमान वाटतो कीं लोकांस सत्यवादी समजण्याइतके आपण मूर्ख नाहीं, मत्सरग्रस्तास सर्वत्र मत्सराचाच प्रभाव दिसूं लागतो, द्रव्यलोभ्यास सर्वलोक द्रव्य मिळविण्यांत गर्क झालेले दिसतात. तसेंच, ज्यांची वर्तणूक सर्वांशीं प्रेमाची असते व जे परोपकारामध्यें रत असतात, त्यांस सर्वत्र सहानुभूति दिसते, प्रामाणिक मनुष्यास लोकांविषयीं संशय येत नाहीं, उदार पुरुषास दुसऱ्याचें वैभव पाहून सुख होतें आणि द्वेष म्हणजे काय याची कल्पनाहि नसते. ज्यास ईश्वरस्वरूपाची ओळख असते, त्यास तिर्यग्योनीमध्यें व सर्व भूतांमध्यें ईश्वराचा महिमा नजरेस येतो. स्वर्गसुखाची इच्छा करणाऱ्या ईश्वरपरायण पुरुषांचा सहवास केला असतां, प्रत्येकास असें वाटूं लागतें कीं परमात्मस्वरूपाशीं सलग्न झालेल्या जीवाच्या सामर्थ्यापुढें बाह्य पदार्थांची कांहींच प्राज्ञा चालत नाहीं.

वरील विवेचनावरून दोन सिद्धान्त ठरतात, ते असे कीं—(१) ईश्वरस्वरूपाच्या आड वासनामय अहंकार आल्यामुळें जी अल्पकालिक छाया पडते, ती अशुभ होय आणि (२) सर्व जग हें चित्ताचें प्रतिबिंब असतें. आतां ईश्वरस्वरूपाचें ज्ञान होण्यास ईश्वरी नियमाची माहिती पाहिजे. ईश्वरीसूत्र व मनुष्यकृत नियम यांमध्यें मुख्य भेद असा आहे कीं,—मनुष्यकृत नियम सर्वत्र प्रसिद्ध असतात, पण ईश्वरीसूत्र गुह्य असतें; मनु-

ष्यकृत नियमाचें उल्लंघन केल्यास तत्काल प्रसिद्धपणें शासन घडतें, परंतु ईश्वरीसूत्राची अवज्ञा केल्यास अपराध्यास किंवा त्याच्या संततीस शासन तर घडतेंच, व तें या जन्मीं किंवा जन्मान्तरीं होऊं शकतें, पण तें कसें व केव्हां घडतें हें बहुधा अज्ञातच रहातें. ईश्वरीसूत्र तत्त्वज्ञास सुवर्णाक्षरांनीं सर्वत्र लिहिलेलें दिसतें, परंतु इतर लोकांस तें ज्ञात असलें तरी, त्यांची वागणूक अजाणपणेंच घडत असते. तेव्हां ईश्वरी सूत्राविषयीं विचार करणें अवश्य आहे.

सर्व जगाचा नियन्ता एकच असून, सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति, लय हीं कार्यें चालविण्यासाठीं अनेक शक्ति त्याच्या स्वरूपापासून निर्माण होऊन शेवटीं त्यामध्येंच लय पावतात. त्याप्रमाणें ईश्वरी सूत्र किंवा सनातन रहस्य एकच असून त्यापासून अनुमानानें अनेक नियम सिद्ध होतात. सनातन सूत्र असें आहे कीं—वस्तुस्वभाव एकच असून कार्यकारणभावानें बद्ध असतो. या सूत्राचें उत्कृष्ट परिज्ञान होण्यासाठीं आपण त्याचे दोन नियम करूं—

(1) Nature is uniform.

(१) निसर्ग म्हणजे वस्तुस्वभाव एकच म्हणजे सर्वत्र सारखाच असतो.

(2) Every cause has an effect.

(२) प्रत्येक कारणापासून कार्य अवश्य घडतें.

यांपैकीं पहिल्या नियमावरून असें सिद्ध होतें कीं एका पदार्थामध्यें जे गुणधर्म अनुस्यूत असतात, तेच तज्जातीय सर्व पदार्थांमध्यें राहूं शकतात. एका आम्रफलाची

जशी रचना व जे गुणधर्म असतात, तसेच सर्व आम्र-फलांमध्यें रहातात, सर्व प्रकारच्या उदकांमध्यें शीत' मधुर, प्रवाहि हे धर्म असतात, इत्यादि. दुसऱ्या नियमावरून असें समजतें कीं मिठाचा संसर्ग झाला कीं क्षारत्व उत्पन्न होतें, आम्लाच्या संसर्गानें आंबटपणा येतो' इत्यादि. वस्तुस्वभावाचीं व कार्यकारणभावाचीं हीं उदाहरणें भौतिक क्षेत्रांतील आहेत. या नियमांचा नैतिक क्षेत्रांत जो परिणाम घडतो, त्याचा मानवी जीविताशीं निकट संबंध आहे, म्हणून मनुष्याच्या आचरणाचा विषय निघाला असतां, या नियमांचीं अनेक रूपान्तरें व्यवहारांत लागू करण्याचा परिपाठ पडून गेला आहे. उदाहरणार्थ, (१) लोकांनीं आपणाशीं जसें वागावें अशी आपण इच्छा करितों, तसेंच आपण त्याशीं वागावें; (२) जसें करावें तसें भरावें.

(३) भद्रकृत्प्राप्नुयाद्भद्रमभद्रं चाप्यभद्रकृत्।

(४) भद्रकृन्नहि सीदति

—कथासरित्सागर

याचा अर्थ असा कीं—(३) चांगलें करणाराचें चांगलें होतें आणि वाईट करणाराचें वाईट होतें. (४) चांगलें करणारास दुःख होत नाहीं.

यावरून असें ध्यानांत येईल कीं, निसर्ग सारखा असून कार्यकारणभावानें बद्ध असतो—हें सनातन सूत्र मनुष्याचा विचार, उच्चार, आचार यापासून तों भूगोल, खगोल यापर्यन्त सर्वत्र लागू पडतें. सृष्टींत हवी ती गोष्ट एकाएकीं घडणें अशक्य आहे. भौतिक क्षेत्राप्रमाणेंच, हा नियम नैतिक क्षेत्रास लागू होतो. काम, क्रोध, लोभ,

मोह, मद, मत्सर यांची तुलना अग्नीशीं करण्याचा बहुतेक कवींचा सांप्रदाय आहे. हे मनोवेग उत्पन्न करण्यांत ईश्वराचा जो नियम आहे तो मोडला असतां त्यांस अग्नीचें स्वरूप प्राप्त होतें आणि मग तें दाह केल्याशिवाय सोडीत नाहींत. या सर्व मनोवेगांस अशुभ म्हणण्याची चाल आहे, कारण अज्ञानामुळें ईश्वरी सूत्राचें उल्लंघन होतें व अन्तस्ताप होऊन रोग, असमाधान, दुःख, विपत्ति, शोक वगैरे बाह्य परिणाम घडतात. सर्वांशीं सहानुभूति, प्रेम, शुभेच्छा, शुद्धभाव इत्यादि श्रेष्ठ गुण संपादन केले असतां आपली वागणूक ईश्वरी सूत्राशीं संगत होते आणि त्यापासून आरोग्य, शान्त परिस्थिति, विजय, अभ्युदय वगैरे परिणाम होतात. ईश्वरी सूत्र सर्वकाल गुप्त राहिल्यानें मनुष्याची वागणूक मात्र उलट होते.

(श्लोक)

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति ्ण्यं नेच्छन्ति मानवाः ॥
न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥ १

—विद्यारण्य

म्हणजे, ज्याला त्याला चांगल्या फलाची हांव असते, पण चांगलें कर्म करण्याचा तिरस्कार वाटतो. तसेंच, वाईट कर्म करावयाचें, पण चांगल्या फलाची इच्छा करावयाची. ज्ञानी पुरुष मात्र ईश्वरीसूत्राविषयीं सदोदित जागरूक रहातो.

सर्व विश्वास व्यापून टाकणाऱ्या सनातन नियमाचें परिपालन सर्वांनीं अवश्य केलें पाहिजे. न्याय, प्रेम, भूतदया, संमीलन हे आज्ञापालनाचे परिणाम समजल्या-

बरोबर, आज्ञेचें उल्लंघन केलें असतां विपरीत दुःखावस्था येणार हेंहि कळलें पाहिजे. सर्व अवस्थांमध्यें सहनशक्ति प्रकट करणें, सर्व अवस्थांपासून शहाणपण शिकणें, आणि सर्व अवस्थांतून सुटण्याचा मार्ग काढण्यास झटणें हेंच ईश्वरीसूत्राचें खरें पालन होय. सर्व सामर्थ्याचा व दुर्बलपणाचा उगम अन्तर्यामीं असतो, तसेंच सर्व सुखदुःखांचा प्रभाव चैतन्यापासून होतो. म्हणून व्यवस्थित रीतीनें ज्ञानप्राप्ति झाल्याशिवाय अभ्युदय व शान्ति यांचा लाभ होण्याचा संभव नाहीं. लहान थोर, श्रीमंत-गरीब, यजमान-चाकर,—कोणीहि मनुष्य घ्या, जो तो आपल्या परिस्थितीचा कंटाळा करितो आणि त्यास समाधान मुळींच वाटत नाही. यासाठीं अनेक अवस्थांचें परीक्षण करून त्यांतून सुटण्याचा मार्ग काढणें अवश्य आहे.

सर्व लोकांची अशी तक्रार असते कीं—काय करावें, परिस्थिति फार वाईट आहे, भौतिक अवस्था सुधारेल, तर पाहिजे तें करून दाखवितां येईल, नशीबच खोटें त्याला उपाय नाहीं. यास उत्तर एवढेंच आहे कीं—अगोदर आपल्या अन्तर्यामींची स्थिति सुधारण्याचा निश्चय केला पाहिजे. चैतन्याची अवस्था नीट केली, म्हणजे इष्ट परिस्थिति घडून येण्यास उशीर नाहीं. सर्व सत्याचे मार्ग प्रथमतः अवघड वाटतात, त्याप्रमाणें हा उपाय प्रथमदर्शनीं अशक्य वाटेल, परंतु जर मनाला शिस्त लावून दिली, दोष काढून टाकिले, चैतन्यशक्तीस प्रकट होण्यास योग्य संधि दिली, तर परिस्थितींत अपूर्व फरक दृष्टीस पडेल. पुढें पुढें उत्तम संधि प्राप्त

होतील व त्यांचा उपयोग करण्याची शक्ति येईल. न बोलावतांहि मित्रमंडळी प्रेमानें येईल आणि जसा लोहचुंबक लोखंडाकडे धांव घेतो, तद्वत् उत्तम ग्रंथ हातांत पडतील व सर्व प्रकारचें साहाय्य मिळेल.

समजा तुम्ही गरीब आहां, तुम्हांस मित्रांचें साहाय्य नाहीं व दुःखाचें ओझें कमी व्हावें अशी तुमची इच्छा आहे. कदाचित् तुम्ही म्हणत असाल कीं चांगल्या आईबापांच्या पोटीं जन्मास आलों असतों तर बरें झालें असतें, तुमचा धनी निर्दय असेल, आपल्या दारिद्र्याबद्दल व विपत्तीबद्दल तुम्ही ईश्वरास नांवें ठेवीत असाल. तरि, तुम्ही या तक्रारी सोडून द्या, असा त्रास करून घेऊं नका, कारण तुम्हीं ज्या गोष्टी सांगितल्या त्यांपासून तुमचें दारिद्र्य व विपत्ति उत्पन्न झालेल्या नाहींत, मुख्य रोग तुमच्याच अन्तःकरणास झालेला आहे, म्हणून उपाय सुद्धां तेथेंच केला पाहिजे. तुम्ही तक्रार करीत आहां यावरूनच तुम्ही त्या स्थितीस योग्य आहां असें ठरतें. सर्व उद्योगाचें व प्रगतीचें बीज जी ईश्वराविषयीं श्रद्धा तीच तुम्हांमध्यें नाहीं असें सिद्ध होतें. नियमबद्ध अशा विश्वांत तक्रारीस जागा नाहीं व आपल्या स्थितीचा कंटाळा करणें हाच आत्मघात होय. तक्रार केल्यानें बंधनें दृढ होतात आणि अंधकारांत व्याप्ति होते, जीविताविषयींची कल्पना सुधारली म्हणजे सर्व परिस्थिति आपोआप सुधारते. ज्ञान व श्रद्धा वाढवून चांगल्या परिस्थितीस आपण योग्य झालें पाहिजे, चांगली संधि येण्यास आपल्या अंगीं पात्रता आणिली पाहिजे, व हळू हळू मनःस्थिति सुधारून जें लब्ध असे-

व त्याचा चांगला उपयोग करण्यास शिकलें पाहिजे. लहान वस्तूंचा उपयोग नीट रीतीनें केल्याशिवाय, मोठ्या वस्तु एकदम कधीं प्राप्त होणार नाहींत. मुलें यत्तावारी शिकलीं म्हणजे हुशार होतात, त्याप्रमाणें जें जवळ असेल त्याचा सदुपयोग करण्यास शिकल्याशिवाय अधिक श्रेयस्कर वस्तु प्राप्त होणार नाहींत. ज्या वस्तु संग्रहीं असतील त्या क्षुल्लक असल्या तरी नीटनेटक्या केल्या नाहींत तर अस्तंगत होतील, जीं माणसें प्राप्त झालीं असतील त्यांस नीट वागविलें नाहीं तर तींहि नाहींशीं होतील, कारण तुमच्या वाईट वागणुकीमुळें तुम्ही त्यांच्या उपयोगास सर्वस्वीं अपात्र ठराल.

तुम्ही लहानशा झोंपडींत रहात असाल व भोंवतालीं घाण असून दुर्व्यसनी लोक रहात असतील, आणि प्रशस्त व आरोग्यकारक घराची तुम्ही इच्छा करीत असाल, तर प्रथम तीच झोंपडी निर्मल व नीटनेटकी राखून स्वर्गभूमीप्रमाणें स्वच्छ व सुंदर करा. आपलें साधें अन्न उत्कृष्ट रीतीनें शिजलेलें राहील अशी तजवीज ठेवा आणि जेवण्याखाण्याची नीट व्यवस्था राखा. घरामध्यें उंची गालीचे नसले, तरी घरांतील माणसांच्या मुखावरील हास्यानें शोभा आणा. जो कोणी घरीं येईल त्याचें स्वागत करून त्याशीं नीट बोलून त्याच्या चित्ताचें आकर्षण करा. असे गालीचे कधीं फाटणार नाहींत किंवा निरुपयोगी होणार नाहींत. अशी गृहव्यवस्था व लोकांशीं वागण्याची रीति ठेविली असतां, ईश्वर तुम्हांस श्रेष्ठ सदन व मनोहर परिस्थिति देईल यांत संशय नाहीं.

तुम्हास असें वाटत असेल कीं फार वेळ श्रम करावे लागतात आणि विचार करण्यास व उद्योग करण्यास संधि सांपडत नाहीं. तरि, जेवढा वेळ सांपडत असेल, तेवढ्याचाच उत्कृष्ट उपयोग करण्यास शिकावें. जो काल स्वाधीन असतो तोच जर फुकट घालविला तर अधिक वेळाची आशा करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, त्यामुळें तुम्ही आळशी मात्र व्हाल.

दारिद्य व कालाचा अभाव हीं तुम्हास वाटतात तशीं संकटें नाहींत, आणि एवढ्यामुळेंच जर तुमची प्रगति होत नसेल तर तुम्ही त्यांवर आपल्या दोषांचें पांघरूण घालितां असें होतें व जें संकट तुम्हाला त्यांमध्यें दिसतें तें खरोखर तुमच्याच अन्तर्यामींचें असतें. तुम्ही अशी खात्री बाळगा कीं—तुम्हीच आपली चित्तवृत्ति पाहिजे तशी बनवितां म्हणून आपल्या दैवाचे कर्ते होतां, आणि चैतन्यास चांगली शिस्त लाविली म्हणजे कसें सामर्थ्य प्राप्त होतें याचा तुम्हास अनुभव येऊं लागला म्हणजे जीं तुम्हांस संकटें वाटत असतील तींच लाभदायक होतील. ज्या दारिद्याबद्दल तुम्हास तळमळ लागली असेल त्याच्यांतून सुटण्याकरितां सहनशक्ति, धैर्य, आशा या अमोल गुणांचा लाभ होईल, आणि कालाचा अभाव म्हणून जो तुम्ही समजत होतां त्यामुळें शीघ्रकर्तव्यता व निश्चयात्मकता या श्रेष्ठ गुणांची प्राप्ति होऊन, जी जी संधि सांपडेल तिचा उपयोग करण्याचें अद्भुत सामर्थ्य तुम्हांस येईल. अगदीं घाणेरड्या जमिनींत अत्यंत सुंदर पुष्पें निर्माण होतात, त्याप्रमाणें अतिशय गरीब व विपन्न स्थितीमध्यें देखील पृथ्वीचे केवल अलंकार

अशीं नररत्नें उत्पन्न झालेलीं आहेत. तात्पर्य, जेथें संकटांशीं झगडावयाचें असतें व अनिष्ट स्थितींतून डोकें वर काढावयाचें असतें, अशा स्थलीं सदाचाराची भरभराट होऊन बुद्धीचें पूर्ण वैभव दृष्टीस पडतें.

असेंहि होईल कीं एकाद्या जुलमी धन्याच्या हाताखालीं तुम्हाला काम करावयाचें असेल व तो तुम्हाला वाईट रीतीनें वागवीत असेल. तरि, ही अवस्था देखील तुम्हाला शहाणपण शिकविणारी समजली पाहिजे. धन्यानें क्रूरतेनें वागविलें तथापि तुम्ही त्याशीं सौम्यपणानें व गरिबीनें वागून, आत्मसंयमन व सहनशीलता यांचा अभ्यास सतत ठेविला पाहिजे. अशा विनयसंपन्न वर्तनानें तुमच्या धन्यासच आपल्या दुष्टपणाची लाज वाटेल आणि तुम्हांस चांगला धनीहि लवकर मिळेल. ह्या अनिष्ट स्थितीचा उपयोग असा होईल कीं तुमचे मानसिक व अध्यात्म सामर्थ्य वाढेल व तुम्हास इष्ट स्थिति प्राप्त होईल. तसेंच, तुम्हाला गुलामाप्रमाणें वागवितात अशी तक्रार करूं नका. आपल्या प्रतिष्ठित वागणुकीनें गुलामाच्या वरच्या पायरीचे तुम्ही आहां असें दाखवून स्वतः अहंकाराचे दास नाहीं अशी आपली खात्री करून घेतली पाहिजे. आपल्या चित्ताची बारकाईनें परीक्षा करा आणि दुष्ट विचार, संवयी किंवा वासना जर आढळल्या तर त्यांचें निर्मूलन करून टाका. जर तुम्ही कामक्रोधादिकांचे दास झाला नाहीं, तर तुम्हास कोणी गुलाम करूं शकणार नाहीं. अहंकारास वश केलें कीं प्रतिकूल अवस्था दूर होतील यांत शंका नाहीं.

श्रीमंत लोक तुम्हाला छळतात असें म्हणूं नका.

तुम्ही जर श्रीमंत झालां तर असे वागणार नाहीं कशावरून ? ईश्वरी सूत्र लक्षांत ठेवा कीं आज जो दुसऱ्याला छळतो त्याला उद्यां दुसरा छळीलच, यावांचून गत्यंतर नाहीं. कदाचित् तुम्ही पूर्वीं श्रीमंत असतांना लोकांना छळिलें असेल, म्हणून आज लोक तुम्हाला छळीत आहेत, आणि ईश्वरीसूत्राचें ऋण आज तुम्ही फेडीत आहां. यासाठीं धैर्य व श्रद्धा यांचा अवलंब केला पाहिजे. सनातन नियमाचा नीट विचार करून

(श्लोकार्ध)

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता ।
परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥

या सन्मान्य वचनाचा अर्थ ध्यानांत आणा. लोक आपल्या सुखदुःखाचें कारण होतात हा नुसता भ्रम आहे, खरोखर आपणच आपल्या सुखदुःखाचें निमित्त होतों. हें जीविताचें परम-रहस्य होय. आपल्या दोषांवर पांघरूण घालून आपली दया करण्याचा प्रघात अत्यन्त दुष्टपणाचा आहे, त्यापासून जीवात्म्याचा नाश होतो. जोंपर्यन्त हा कीटक तुमच्या हृदयास लागला आहे, तोंपर्यन्त श्रेष्ठ जीविताचा लाभ होणें दुर्घट आहे. दुसऱ्यास दोष लावण्याचें सोडून देऊन आपल्या पापी विचाराची, उच्चाराची किंवा आचाराची कधीं क्षमा करितां कामा नये. शुद्ध ज्ञानाची व निर्मल मंगलस्वरूपाची प्राप्ति याच मार्गानें होईल.

दारिद्र्य व इतर अनिष्ट अवस्था यांतून सुटण्यास एवढाच उपाय आहे कीं आपण सदाचरणी व्हावें आणि अध्यात्मसामर्थ्य संपादावें. जो सद्गुणी व संतुष्ट असतो

तोच खरा श्रीमान् होय व ज्याच्या हृदयांत सर्वकाळ चिन्ता असते तो दरिद्री समजावा खरा अभ्युदय हवा असेल, तर सर्वकाल सद्गुणाचा आश्रय केला पाहिजे. नेहमीं भरभराट पाहिजे हाच जीविताचा उद्देश बाळगणें वेडेपणाचें आहे, कारण तेणेंकरून आपणच आपलें नुकसान करून घेतों. आत्मीय पूर्णता व्हावी व परोपकारांत रत असावें असा हेतु धरल्यास, सद्गुणाचा लाभ होऊन श्रद्धा वृद्धिंगत होईल. सद्गुणांचा संचय हीच खरी संपत्ति होय. चित्तशुद्धि झाली कीं जीविताची शुद्धि झाली म्हणून समजावें. काम, क्रोध, द्वेष, मद, गर्व, दुर्व्यसन, लोभ—हें दारिद्य होय आणि प्रेम, अनुकंपा, सहानुभूति, सहनशीलता, औदार्य, नम्रता, सौम्यपणा, विनय, क्षमा—ही संपत्ति होय.

गरीब लोक जसे आपल्या स्थितीस कंटाळलेले असतात, त्याप्रमाणेंच श्रीमंत लोकांचेंहि आपल्या स्थितीबद्दल समाधान होत नाहीं. यावरून असें प्रमेय सिद्ध होतें कीं खरें सुख बाह्य स्थितीवर अवलंबून न रहातां अन्तर्यामींच्या अवस्थेच्या स्वाधीन असतें. समजा, तुम्ही धनी आहां आणि हाताखालच्या लोकांपासून तुम्हाला नेहमीं त्रास होत असतो. चांगले चाकर मिळत नाहींत, यदाकदाचित् मिळाले तरी लवकर सोडून जातात. जास्त पगार देऊन व आणखी फायद्याच्या सवडी देऊन सुद्धां स्थिति सुधारत नाहीं. यावर उपाय हाच कीं या सर्व त्रासाचें बीज चाकरांमध्यें नसून तुमच्या अन्तर्यामांतच आहे असें समजलें पाहिजे. तुम्ही सूक्ष्म विचार केला असतां या सर्वांचें कारण तुम्हाला लवकर सांपडेल.

तुम्ही जरी आपल्या भाषणांत दाखविलें नाहीं, तरी चाकरांशीं वागतांना कांहीं तरी खाजगी फायद्याची इच्छा किंवा गुप्त संशय किंवा दुष्टपणा तुम्ही प्रगट करीत असाल, म्हणून त्याची प्रतिक्रिया तुम्हांवर घडत असेल. यासाठीं चाकरांस ममतेनें वागवा, त्यांच्या सुखसमाधानाचा विचार करा आणि जबरीनें काम घेऊं नका. मग तेच चाकरलोक आपले श्रम विसरून तुमच्या कल्याणाची इच्छा करितील आणि जो धनी आपणावर पोटासाठीं अवलंबून रहाणाऱ्या चाकरांच्या बऱ्यासाठीं झटत असतो, तो खरोखर धन्य समजला पाहिजे. मग अशा धन्याला कुरकूर करण्यास जागाच रहाणार नाहीं.

तुम्हाला कोणी मित्र मिळत नाहीं असें वाटत असेल, तर लोकांशीं स्नेहभावानें वागा म्हणजे स्नेह्यांची गर्दी होऊन जाईल. ज्या ज्या अनिष्ट स्थितीमुळें जीवितानें ओझें वाटत असेल, त्यांतून सुटण्याकरितां आत्मसंयमन व चित्तशुद्धि करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. स्वार्थपर वृत्तींवर दाब ठेविल्यानें दारिद्र्य वगैरे विपत्ति दूर होतात. तसेंच द्रव्याचा किंवा द्रव्योत्पादक स्थितीचा नाश झाला म्हणून धैर्याचा व प्रामाणिकपणाचा लय होण्यास कांहीं एक कारण नाहीं, आणि चमत्कार हा आहे कीं असा कांहीं जबरदस्त नाश झाला, तरच संपत्ति, अधिकार, सुख हीं मिळूं शकतात. जो अहंकाराच्या स्वाधीन होतो, तो आपला शत्रु होय आणि त्याचे भोंवतालीं शत्रु जमतात. जो अहंकाराला जिंकतो तो स्वसंरक्षक होऊन संपूर्ण विश्वाला जिंकून टाकितो. यासाठीं चित्ता-

ची शुद्धि करण्यास प्रत्येकानें अहर्निश झटलें पाहिजे.

चित्त स्वाधीन होऊन शुद्ध झाल्यावर त्यामध्यें अपूर्व सामर्थ्य उत्पन्न होतें व त्यामुळें शुभाचे किंवा अशुभाचे प्रवाह विश्वामध्यें कसे पसरतात हें एक मोठें जीविताचें रहस्य होय. ह्या चैतन्यशक्ति प्राचीनकाळीं इतक्या प्रबल असत कीं तेणेंकरून अपूर्व ज्ञान प्राप्त होऊन भूत, वर्तमान, भविष्यत् गोष्टी देखील कळत असत. ह्याच चैतन्यशक्तींस अनिष्ट दिशा लागली असतां राष्ट्रीय संकटें उद्भवतात. युद्धें, अवर्षण, भयंकर साथी हे अशाच प्रकारचे परिणाम होत.

सर्व विश्व चैतन्यापासून झालेलें आहे. जड द्रव्याच्या शेवटच्या पृथक्करणावरून असें सिद्ध होतें कीं तें चैतन्याचेंच कार्य होय. मानवी कृतींचे सर्व पदार्थ प्रथम मनुष्याच्या चित्तांत आकार पावून नंतर व्यक्त झालेले आहेत. ग्रंथकार, चित्रकार, शिल्पकार—कोणीहि घेतला तरी चित्ताच्या पातळीवर सर्व वस्तु अगोदर बनवीत असतो, मग त्यांस पूर्ण व मनोहर रूप देऊं लागतो आणि शेवटीं त्यांस इंद्रियग्राह्य पातळीमध्यें आणून सोडितो.

ईश्वराचें सर्वशक्तिमत्व व श्रेष्ठत्व यांवरील पूर्ण श्रद्धेशीं आपले विचार जुळविण्याचा अभ्यास ठेविला असतां शुद्ध सत्त्वाशीं समकार्यता होऊन अशुभाचा नाश कसा होतो याचा अनुभव येऊं लागतो, मग मोक्षाचें खरें ज्ञान होऊन मंगलस्वरूप ईश्वराचें तेज चमकूं लागतें. अशी स्थिति प्राप्त होण्यास भय, चिंता, संशय, निराशा, द्वेष, त्रास यांपासून निर्मुक्त झालें पाहिजे. ह्या

मनाच्या अशुभ वृत्ति केवळ अज्ञानापासून व ईश्वराव-रील अश्रद्धेपासून उठतात. त्यांचा साक्षात् उगम अहं-कारापासून होतो, आणि या वृत्ति उत्पन्न झाल्या अ-सतां अशुभाचें सामर्थ्य कबूल केल्यासारखें होतें. अशु-भाचें सामर्थ्य कबूल करणें हें नास्तिकपणाचें व्यवहार्य स्वरूप होय. अशा अभावरूपी व आत्मघातक चैतन्या-वस्थेंत राहून तदधीन होणें हाच खरा अनीश्वरपणा होय. अशा चैतन्यावस्थेंतून निर्मुक्त होणें अत्यन्त इष्ट असून हीच मोक्षप्राप्ति आहे, आणि जोंपर्यन्त मनुष्य या चित्त-वृत्तींचा दास बनलेला असतो तोंपर्यन्त मोक्षाची आशा व्यर्थ आहे. आपल्या स्थितीचा कंटाळा येणें किंवा भय वाटणें हें दुसऱ्यास शाप देण्याइतकेंच पापकारक आहे. ईश्वराच्या न्याय्यतेवर, सर्वमंगलत्वावर व प्रेमस्वरूपा-वर जो श्रद्धा ठेवितो तो आपल्या स्थितीविषयीं कधीं कंटाळणार नाहीं किंवा भयत्रस्त होणार नाहीं. दुष्ट चित्तवृत्तींपासून सर्व प्रकारचें दौर्बल्य व पराजय उ-त्पन्न होतात आणि त्यांच्या अस्तित्वावरून शुद्ध चै-तन्यशक्तींचा नाश झाला आहे असें सिद्ध होतें, कारण जर त्या शक्तींचा जोर अप्रतिहत चालला असता, तर चैतन्यास विमल स्वरूप प्राप्त झालें असतें.

या नाशकारक वृत्ति झाडून टाकण्याचा दीर्घ प्रयत्न केला असतां, प्रभावशाली जीविताचा लाभ होतो, दा-स्याचा लय होतो, व मनुष्यास अपूर्व सामर्थ्य प्राप्त होतें. अन्तर्यामीं व्यवस्थित ज्ञानाचा उदय होऊं लागला कीं या दुष्ट वृत्ति पळून जातात. अशुभ मुळीं नाहींच असें नुसतें विधान करण्यानें इष्टसिद्धि होत नाहीं, तरि

दृढ अभ्यासानें त्याचा नाश करण्यास शिकलें पाहिजे. तसेंच जगांत मंगल आहे एवढें म्हणण्यानें कार्य होत नाहीं, तरि दीर्घ प्रयत्नानें शुभाचा समागम करून आपलेसें करून घेतलें पाहिजे.

संयमाचा विधिपूर्वक अभ्यास केल्यानें अन्तर्गत चैतन्यशक्तींचें ज्ञान होऊं लागतें आणि मग त्यांस योग्य वळण कसें लावावें व त्यांचा यथार्थ उपयोग कसा करावा हें सामर्थ्य प्राप्त होतें. ज्या मानानें अहंकाराचा पराजय होईल व आन्तरशक्तींवर दाब बसेल, त्या मानानें बाह्य परिस्थिति आपल्या स्वाधीन होऊं लागेल. वर लिहिलेल्या दुष्ट चित्तवृत्ति नजरेस पडूं लागल्या म्हणजे आत्मसामर्थ्याचा पूर्ण अभाव सिद्ध होतो. यासाठीं या वृत्ति व्यवहारांत कसा अनर्थ करितात तें पाहूं. एकादा पुरुष ज्या त्या वस्तूचा व मनुष्याचा संशय घेऊन चरफडत रहातो, भलभलतीं भयाचीं कारणें योजून त्यांमध्यें गुंतून पडतो, व नाना तऱ्हेचे विचार मनांत आणून उगाचि काळजी करीत बसतो—हीच गुलामगिरी होय, आणि बाहेरून जरी भरभराट दिसला तरी अन्तर्यामीं या वृत्तींस थारा मिळाला तर तें गुलामाचेंच जीवित होय यांत संदेह नाहीं. अशा पुरुषामध्यें श्रद्धेचा व संयमाचा पूर्ण अभाव असतो, म्हणून सामान्य व्यवहार त्याचे स्वाधीन रहात नाहींत आणि तो परिस्थितीचा दास बनून जातो. असे लोक विपत्तिपासून शहाणपण शिकतात व खडतर अनुभवानें दुर्बलाचे समर्थ होऊन जातात.

ईश्वराविषयीं परम श्रद्धा व निश्चित उद्देश ह्या जी-

विताच्या संचालक शक्ति होत. पूर्ण श्रद्धा व अढळ हेतु यांच्या योगानें सिद्धीस जात नाहीं असें कांहींच नाहीं. एकान्त श्रद्धेच्या नित्य अभ्यासानें चैतन्यशक्तींचें एकीकरण होतें, आणि जीविताच्या उद्देशास नित्य बळकटी येत गेल्यानें सिद्धीच्या विषयाकडे सर्व चैतन्यशक्तींचा प्रवाह चालू रहातो. म्हणून, जगामध्यें कोणत्याहि अवस्थेंत तुम्ही असलां, तथापि परमशान्तीच्या अभ्यासानें चैतन्यशक्तींची एकाग्रता संपादन केल्याशिवाय, यशाची, उपयुक्ततेची किंवा सामर्थ्याची आशा करणें सर्वस्वीं व्यर्थ आहे. समजा, तुम्ही व्यापारी आहां आणि अकस्मात् एकादें भयंकर संकट येण्याचा प्रसंग दिसूं लागला आहे. अशा वेळीं चिंताग्रस्त व भयभीत होऊन तुम्हास कांहीं सुचेनासें होईल. ही मनाची स्थिति अत्यन्त हानिकारक आहे, कारण जेव्हां चिन्तेचा जोर होतो तेव्हां अक्कल गुंग होऊन जाते. अशा प्रसंगीं यशप्राप्तीसाठीं पुढील उपाय योजणें अवश्य आहे. सकाळीं, दिवसां, व रात्रीं—केव्हां तरी एकान्त स्थलीं किंवा जेथें कोणाचाहि संपर्क होणार नाहीं अशा जागीं तुम्ही स्वस्थ बसावें आणि चिन्तेचा विषय अजीबात सोडून देऊन तुमच्या आयुष्यांत पूर्वी ज्या आनंददायक गोष्टी घडल्या असतील त्यांचाच विचार करावा, म्हणजे तुमच्या चित्तास शान्ति व सामर्थ्य प्राप्त होऊन तुमची काळजी दूर होईल. पूर्वीचे त्रासदायक विचार मनांत येऊं लागले, तर चित्तास शान्तीच्या पातळींत फिरून आणावें. हा प्रयत्न सिद्धीस गेला म्हणजे तुम्हास जी अडचण आली असेल,

तिजवर सर्व चैतन्यशक्तींचा संयम करावा, म्हणजे जें तुम्हास चिन्तेमुळें अवघड वाटलें असेल तें सुकर होऊन तुमची दृष्टि साफ होईल, अवधारणाशक्ति शुद्ध होईल आणि त्या प्रसंगीं कोणते उपाय योजावेत तें सुचूं लागेल. चित्ताची शान्ति व समता होण्यास असाच प्रयत्न कांहीं दिवस करावा लागेल, तथापि केव्हां तरी या कामांत यश येईल. अशा रीतीनें क्रम चालविला असतां, शान्त वेळीं योग्य उपायाची स्फूर्ति होईल व हळू हळू सिद्धि प्राप्त होईल. नित्य व्यवहारांत गुंतल्यावर, सुचलेला उपाय खोटा व मूर्खपणाचा आहे अशा विचाराची लाट तुम्हावर येईल, परंतु तिकडे बिलकुल लक्ष देतां कामा नये. चिन्तेच्या छायेनें ग्रस्त न होतां, शान्त वेळीं सुचलेल्या मार्गानेंच गेलें पाहिजे. मग तुम्हास कळूं लागेल कीं चित्ताचें साम्य राखिलें असतां प्रकाशाचा उदय अवश्य होतो व निर्णायक शक्तीस वीर्य येतें. अशा रीतीनें चित्तास शिस्त लागत गेली म्हणजे इकडे तिकडे फिरणाऱ्या चैतन्यशक्ति, शोधक दीपाच्या किरणांप्रमाणें, इष्ट विषयावर एकाग्र होतील आणि योग्य दिशेनें स्फुरण पावतील.

यावरून असें सिद्ध होतें कीं चित्ताचें साम्य व एकाग्रता हीं साधिलीं असतां पाहिजे ती अडचण दूर होते, आणि चैतन्यशक्तींस अभियुक्त दिशा लागून त्यांचा यथार्थ उपयोग केला असतां हवा तो न्याय्य हेतु शीघ्र तऱ्हेनें सिद्धीस जातो. अन्तर्यामीं प्रवेश करून तदन्तर्गत शत्रूंचें निर्दालन केलें असतां, चैतन्यशक्तींचें गुह्य सामर्थ्य कळूं लागतें, बाह्य जड पदार्थांशीं

चित्ताचा नित्य संबंध कसा असतो तें समजतें आणि त्या शक्तींची योग्य रीतीनें जोपासना केल्यास जीवितांतील नानाविध अवस्थांचें रूपान्तर व पुनर्घटना हीं कशीं होऊं शकतात हें सहज ध्यानांत येईल.

आपल्या मनांत येणारा विचार ही एक बाहेर प्रसृत होणारी शक्तीच असते आणि तिच्या प्रभावाप्रमाणें अनुकूल चैतन्यांमध्यें प्रवेश होऊन तिची शुभ किंवा अशुभ प्रतिक्रिया परत आपणावरहि घडते. चैतन्याचैतन्यांत हा निरंतर परस्परसंबंध रहातो आणि येणेंप्रमाणें चैतन्यशक्तींचा विनियम घडत असतो. जे जे स्वार्थपर व क्षोभकारक विचार उत्पन्न होतात, तितक्या विनाशकारक दुष्ट शक्तीच होत, ते अशुभाचे केवळ दूत असतात, आणि दुसऱ्या चित्तांमध्यें अशुभास उत्तेजित करण्याकरितांच बाहेर पडून तेथून ते अधिक वीर्य संपादून आपणाकडेच परत फिरतात. निःस्वार्थपर, शान्त, शुद्ध असे जे विचार असतात ते केवळ देवदूत असून अशुभ शक्तींच्या निवारणाकरितां निरामय, मंगल, आरोग्य यांचाच प्रसार आपल्या पंखांनीं करीत असतात, चिंताग्रस्तांस व दुःखितांस आनंददायक होतात व जे भग्नाशय व हतवीर्य झालेले असतात अशा लोकांस शाश्वतसुखाचा लाभ करून देतात.

यासाठीं सुविचारांचेंच चिन्तन करावें म्हणजे आपल्या बाह्य जीवितांत शुभावस्थांमध्यें त्यांचें रूपान्तर होऊन जाईल, चैतन्यशक्तींचा संयम केला असतां परिस्थितीस हवें तें रूप देण्यास आपण समर्थ होऊं. पुण्यवान् व पापी पुरुष ह्यांमध्यें असें अन्तर आहे कीं पुण्य-

वान् पुरुष अन्तर्यामींच्या सर्व शक्ति पूर्णपणें कह्यांत ठेवितो व पापी पुरुष सर्वस्वीं त्यांच्या स्वाधीन रहातो.

आत्मसंयमन, आत्मशुद्धि, आत्मसाम्राज्य यांशिवाय खरें सामर्थ्य व निरंतर शान्ति यांचा लाभ होणें दुर्घट आहे. आपल्या स्वभावास जो बळी पडतो तो अशक्त, दुःखी व जगामध्यें निरुपयोगी होऊन जातो. आपली आवड, नावड, हेय, उपादेय,—क्रोधामुळें, संशयामुळें किंवा मत्सरामुळें प्रेरित झालेल्या लहरी, क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या चित्तवृत्ति—यांस जिंकून टाकणें हेंच आपलें अवश्य काम आहे, आणि तें केलें असतां जीवितपटामध्यें सुखाचे व कल्याणाचे तन्तु विणले जातील. अन्तर्यामींच्या चंचल वृत्तींचा दास झाल्यानें आपणास जीवितयात्रेमध्यें लोकांचा आश्रय करून त्यांचें साहाय्य घेणें भाग पडेल. अशा रीतीनें दृढनिश्चयाची वागणूक ठेविली असतां पाहिजे तें सिद्ध होईल, इतकेंच कीं चित्तामध्यें विनाशकारक जी उचल होत असते ती बंद झाली पाहिजे. चिदाकाशांतील गुहेमध्यें चैतन्यास विश्रान्ति देण्याचा नित्य अभ्यास केला पाहिजे, म्हणजे त्रासदायक विचारांच्या जागीं शान्तिप्रद विचार स्थापिले जातील आणि दौर्बल्याच्या ठिकाणीं सामर्थ्य प्राप्त होईल. या कामांत सिद्धि मिळाल्याशिवाय जीविताच्या अनेक कार्यांवर चैतन्यशक्तींचें ऐकाग्र्य संपादण्याची आशा व्यर्थ आहे. जसा एकादा चतुर पुरुष पाणथळ प्रदेशांतील इकडे तिकडे पसरलेले उदकाचे प्रवाह एका बांधून काढलेल्या नाल्यामध्यें युक्तीनें सोडून देऊन त्या प्रदेशाचें सुपीक शेत अथवा सुंदर उपवन ब-

नवितो, त्याप्रमाणें शान्तीचा अभ्यास करून व आपल्या चैतन्यशक्ति स्वाधीन ठेवून त्यांस योग्य दिशा जो महात्मा लावूं शकतो, तोच आत्म्याचा बंधु होऊन जीविताचें साफल्य संपादन करितो.

क्षणिक आवेग व विचार ह्यांवर दाब ठेवण्यांत सिद्धि येऊं लागली म्हणजे आपणामध्यें नवीन अद्भुत सामर्थ्य उत्पन्न होत आहे असा अनुभव येईल. जेथें पूर्वीं सर्व प्रयत्न निष्फल होत असत तेथें नवीन गुह्यशक्ति प्रादुर्भूत होऊं लागतील आणि आत्मविश्वासानेंच तुम्ही हवें तें काम करूं शकाल. ह्या नूतन शक्तींच्या प्रादुर्भावाबरोबर ज्योतिर्मय व शुद्ध प्रकाश जागृत होईल आणि अंधकार लयास जाईल. ह्या आत्मप्रकाशाच्या विकासाबरोबर दिव्य दृष्टि व अपूर्व अवधारणाशक्ति वृद्धिंगत होऊन भविष्यत्कालाचेंहि ज्ञान होईल. ज्या मानानें असा विलक्षण फरक अन्तर्यामीं होत जाईल, त्या मानानें जीविताविषयींची तुमची कल्पना बदलेल. इतरांविषयीं तुमची मनोवृत्ति बदलली असतां, त्यांच्याहि वागणुकींत फरक पडेल. क्षुद्र विचारांवर दाब बसूं लागला म्हणजे वीर्यवान् विचार उद्भवतील आणि जितात्म्या व आत्मविद् पुरुषास होणाऱ्या अपूर्व आनंदाचा अनुभव येऊं लागेल. प्रयत्नाशिवाय अजाणपणें असा आनंद व सामर्थ्य उद्भवूं लागलें, म्हणजे बलवान् लोक देखील आकर्षिले जातील, लोकांवरील आपली सत्ता वाढेल आणि बदललेल्या आन्तर जगताबरोबर बाह्य स्थितींत सुद्धां फरक पडत जाईल.

मनुष्याचे रिपु घरांतच असतात, म्हणून ज्याला

बलवान्, सुखी व उपयुक्त व्हावयाचें असेल, त्यानें भिकार, अशुद्ध, घाणेरड्या विचारांस रजा दिली पाहिजे. जसा एकादा शहाणा गृहस्थ आपल्या चाकरांवर अंमल चालवितो आणि पाहुण्यास आपणच आमंत्रण करितो, तद्वत् आत्मज्ञ पुरुष वासनांवर हुकूम चालवितो आणि चित्तहर्म्यामध्यें इष्ट विचारांसच अधिकारानें येऊं देतो. आत्मजयाच्या कामांत यत्किंचित् यश आलें तरी मनुष्याचें सामर्थ्य वाढतें व ह्या दैविक गुणाच्या प्राप्तीमध्यें जो पूर्णपणें विजयी होतो त्यास अश्रुतपूर्व ज्ञानाचा लाभ होतो आणि अन्तःसामर्थ्य व शांति पावून त्याला असा अनुभव येऊं लागतो कीं जितात्म्या पुरुषास विश्वांतील सर्व शक्ति सहाय होतात व त्याचें रक्षण करितात.

यावरून पहातां खरी श्रद्धा व पूर्ण शुद्धि जेथें रहातात, तेथेंच आरोग्य, यश व सामर्थ्य हीं उत्पन्न होतात आणि रोग, अपयश व विपत्ति यांस भक्ष्य न सांपडल्यामुळें त्यांचा प्रादुर्भाव होतच नाहीं. मानसिक स्थितीवरून भौतिक अवस्था विकार पावतात हें प्रमेय आधुनिक शास्त्रकारांसहि पटत चाललें आहे. मनुष्य म्हणजे केवळ शरीर होय हें जडवाद्यांचें प्राचीन मत लुप्त होत आहे आणि त्याचे जागीं असें तत्त्व स्थापिलें जात आहे कीं मनुष्य आपल्या शरीराहून अत्यंत श्रेष्ठ असून तें शरीर देखील विचारसामर्थ्यानेंच बनलें जातें. मनुष्य क्षयी झाला म्हणजे निराश होतो या वचनावर विश्वास न ठेवितां, लोक असें मानूं लागले आहेत कीं मनुष्याचें मन निराश झालें म्हणजे तो क्षयी होतो.

भविष्यत्कालीं सर्व लोक असें म्हणूं लागतील कीं संपूर्ण रोगांचें बीज फक्त चित्तांतच आहे.

विश्वांतील कोणतेंहि अशुभ घेतलें, तरी त्याचा उगम चैतन्यामध्यें सांपडेल. पाप, रोग, दुःख, विपत्ति हीं सृष्टींतील नियमानुसार खरोखर घडत नाहींत आणि निसर्गधर्मांत अनुस्यूत नसून वस्तुगत संबंधांच्या साक्षात् अज्ञानामुळेंच उत्पन्न होतात.

प्राचीन काळच्या ऋषींची रहाणी इतकी शुद्ध व साधी होती कीं शंभर वर्षांहून अधिक काल देखील ते जगत. ते असें समजत कीं रोग म्हणजे केवळ ईश्वरी सूत्राचें उल्लंघन असून रोगी मनुष्य सकलांच्या उपहासास पात्र आहे. यासाठीं रोग हा क्रुद्ध झालेल्या देवाचा कोप आहे असें न मानितां आपल्या चुकीचें किंवा पापाचें प्रायश्चित्त आहे असें समजावें म्हणजे निरामयाची प्राप्ति आपणास लवकर होईल. जे रोगास आमंत्रण करितात त्यांकडेच तो येतो, ज्यांचें शरीर व मन रोगास अनुकूल असतें तेच रोगी होतात, आणि ज्यांच्या वीर्यशाली शुद्ध चैतन्यकोशापासून अनामयकारक व जीवनोत्पादक प्रवाह निघतात अशा लोकांजवळून रोग दूर पळून जातात.

क्रोध, जीविताचा कंटाळा, मत्सर, हव्यास अशा प्रतिकूल मनोवृत्तींच्या अधीन होऊन पूर्ण आरोग्याची आशा करणें म्हणजे अशक्य गोष्टीचीच इच्छा करणें आहे, कारण अशा मार्गानें रोगाचीं बीजेंच चैतन्यामध्यें आपण पेरीत असतों. शहाणा मनुष्य अशा वृत्ति मुळींच टाळीत असतो, कारण तो असें जाणतो कीं

वाईट मोऱ्या किंवा दूषित घरें यांपेक्षांहि अशा वृत्ति भयंकर आहेत. आपण भौतिक रोग व दुःखें यांपासून दूर रहावें आणि पूर्ण अनामयाचा उपभोग घ्यावा अशी इच्छा असेल, तर आपल्या चित्तास व्यवस्था लावून विचारांची जुळणी केली पाहिजे. मंगलदायक व प्रेमपूर्ण असेच विचार असावे, शुभेच्छारूपी अमृताचें अभिसरण सर्व नाड्यांतून होऊं द्यावें, म्हणजे दुसऱ्या औषधाची गरज नाहीं. द्वेष, मत्सर, त्रास, संशय हीं टाकून दिलीं असतां पित्त, अपचन, अशक्ति, संधिवात वगैरे पळून जातील. ह्या विनाशकारक व अनीतिवर्धक चित्ताच्या संवयींस चिकटून राहिलें असतां शरीर रोगग्रस्त झाल्याची तक्रार करण्यांत हंशील नाहीं.

मानसिक संवयी व शारीर अवस्था यांचा किती निकट संबंध असतो तें पुढील गोष्टीवरून चांगलें लक्षांत येईल. एका गृहस्थास भयंकर रोग जडला होता. त्यानें नामांकित वैद्यांचा आश्रय केला, अनेक उपाय केले, परंतु रोग हटला नाहीं. एका रात्रीं त्याला स्वप्नांत साधुपुरुषाचें दर्शन झालें. साधूनें सांगितलें कीं मजबरोबर चल आणि एका तीर्थांत स्नान कर म्हणजे रोगनिर्मुक्त होशील. तो गृहस्थ साधुपुरुषाबरोबर गेला आणि त्यानें दाखविलेल्या जलप्रवाहांत मज्जन करिता झाला. उदकाबाहेर डोकें काढल्याबरोबर तो रोगनिर्मुक्त झाला, पण त्याला जवळच्या भिंतीवर ‘ त्याग कर ’ हे दोन शब्द दिसले. जागा झाल्यावर त्याला स्वप्नाचा अर्थ समजला आणि तेव्हांपासून, त्याला जी एक पापी सं-

वय जडली होती, तिचा त्यानें त्याग केल्यामुळें थोड्या दिवसांत तो खरोखर रोगनिर्मुक्त झाला.

पुष्कळ लोकांची अशी तक्रार असते कीं अतिशय काम करावें लागत असल्यामुळें त्यांची प्रकृति ढांसळ-ली आहे. बहुधा ह्या स्थितीचें कारण असें असतें कीं ते लोक आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग करितात. तंटाब-खेडा न करितां काम करण्यास शिकलें असतां शरीर-प्रकृतीस कांहींएक इजा होणार नाहीं. उगीच काळजी करीत बसणें किंवा क्षुब्ध होणें, किंवा बारीक सारीक गोष्टींबद्दल विनाकारण त्रास करून घेणें म्हणजे प्रकृती-च्या अस्वास्थ्याला आमंत्रण देणें होय. शारीरिक किंवा मानसिक, कोणतेंहि काम असो, त्यापासून फा-यदा होऊन आरोग्याचा लाभ होतो, आणि जो शा-न्तीनें व सातत्यानें झटून काम करितो, काळजी किंवा त्रास करून घेत नाहीं व हातीं घेतलेल्या कामाशिवा-य ज्याला दुसऱ्या कशाची आठवण होत नाहीं, त्या-च्या हातून जितकें काम होतें, तितकें उगीच धडपड व घाई करणाराचे हातून घडत नाहीं आणि दुसऱ्यापे-क्षां त्याची प्रकृति निरोगी रहाते.

आरोग्य व यश यांचें सर्वकाल साहचर्य असतें, का-रण चैतन्य-कोशाशीं तीं समवाय-संबंधानें रहातात. चित्त निष्पाप झालें असतां शरीरास आरोग्य प्राप्त होतें इतकेंच नाहीं, तरि मनुष्याच्या योजनेप्रमाणें सर्व कार्यें एकामागून एक घडून येतात. याकरितां विचा-रांची व्यवस्था लाविली असतां जीवित सुद्धां व्यवस्थित होतें. पूर्वग्रह व मनोवेग उत्तेजित झाले असतां त्यांवर

शान्तीनें दाब ठेवावा म्हणजे संकटें आपला अंमल करीत नाहींत, आणि श्रद्धेची जोड मिळाली असतां कोणतीहि विपत्ति येऊं शकत नाहीं. ईश्वरभक्तीनें पाहिजे तें चिरस्थायि कार्य सिद्धीस जातें. ईश्वरावर श्रद्धा, सनातन सूत्रावर श्रद्धा, अंगीकृत कार्यावर श्रद्धा व तें काम सिद्धीस नेण्याबद्दल आपल्या सामर्थ्यावर श्रद्धा—अशा भक्कम पायावर हवी ती इमारत उठेल यांत संदेह नाहीं. अन्तर्यामींच्या श्रेष्ठ प्रेरणे बरहुकूम चालणें, ईश्वरावर भक्ति ठेवणें, अन्तःप्रकाशावर व विवेकबुद्धीच्या सांगणीवर विश्वास राखणें, निर्भयपणें व शान्तीनें उद्योग चालविणें, ईश्वरीसूत्र अबाधित असून जें आपलें आहे तें मनोरथाप्रमाणें खास मिळणारच अशी खात्री बाळगणें—हीच श्रद्धा होय, हेंच श्रद्धासंपन्न जीवित होय. अशा श्रद्धेच्या सामर्थ्यानें सर्व प्रकारचे संशय व अडचणी दूर होतात. याकरितां असामान्य श्रद्धेची अमूल्य संपत्ति मिळविली पाहिजे, कारण ह्याच रत्नापासून सौख्य, यश, शान्ति, सामर्थ्य हीं प्राप्त होतात. या श्रद्धेमुळें जीविताचें महत्त्व वाढून विपत्तीचा मुळींच अंमल चालत नाहीं. या श्रद्धेवर उभारलेली इमारत—शाश्वत पायावर शाश्वत द्रव्यांनीं बांधलेली असते—म्हणून ती कधीं ढासळत नाहीं, व मृत्तिकेमध्यें लय पावणाऱ्या द्रव्यांहून व पदार्थांहून ती श्रेष्ठ असते. विपत्तीच्या गर्तेमध्यें लोळत असतां किंवा संपत्तीच्या शिखरावर उड्या मारीत असतां, या श्रद्धेवर अवलंबून रहाणें भाग आहे, कोणताहि प्रसंग आला तरी श्रद्धेचा आश्रय सोडितां कामा नये. या

श्रद्धेस चिकटून राहिलें असतां असें सामर्थ्य प्राप्त होईल कीं तेणेंकरून अशुभ शक्तींचें सहज निवारण होऊं शकेल आणि प्रपंचामध्यें कधींहि न मिळणाऱ्या यशाचा लाभ अवश्य होईल.

ही प्रभावशाली श्रद्धा प्राप्त झाली असतां पुढें यश येईल किंवा अपयश येईल याबद्दल संशय घेण्याचें मुळींच कारण नाहीं, अशा मार्गानें यश ठेवलेलेंच असतें. तसेंच परिणामाबद्दल सुद्धां काळजी नको. कारण सुविचार व सदुद्योग यांपासून चांगले परिणाम होणारच. नुसती इच्छा करण्यांत अर्थ नाहीं, कारण निराशा होणारच; जशी रहाणी असेल तशीं फळें येतील. मूर्ख लोक नुसती इच्छा करितात आणि मग रडत बसतात, पण शहाणे लोक अगोदर उद्योग करितात आणि मग परिणामाची वाट पहातात.

यश, अपयश, सामर्थ्य, जीवित—हीं सर्व आपल्याच हातांत असतात, कारण प्रबल विचारांमुळें दैव निश्चित होतें. याकरितां विशुद्ध, प्रेमळ, सुखकारक असेच विचार बाहेर पडूं द्यावे, म्हणजे चोहोंकडून आशीर्वाद मिळतील, आणि आपल्या घरीं शान्तता नांदेल. दुष्ट, अशुद्ध, दुःखकारक—असे विचार बाहेर आले तर आपणावर शिव्याशापांचा पाऊस पडेल, आणि भय व त्रास यांमुळें झोंप सुद्धां येणार नाहीं. आपणच आपल्या नशीबाचे निःसंशय कर्ते आहों, मग तें नशीब कांहीं असो. आपलें अन्तःकरण मोठें, प्रेमळ व निःस्वार्थपर केलें पाहिजे, म्हणजे आपलें सामर्थ्य वाढेल आणि निरंतर यश प्राप्त होईल. स्वार्थाच्या म-

योदेमध्यें चित्त अडकून राहील, तर आपण लक्षाधीश झालों तरी आपलें सामर्थ्य व यश हीं अल्पच रहातील. यासाठीं आपलें चित्त शुद्ध व निःस्वार्थपर असूं द्यावें आणि एकदिलानें श्रद्धेचा अवलंब करावा म्हणजे आरोग्य व यश हीं प्राप्त होऊन महत्त्व आणि सामर्थ्य यांचाहि लाभ होईल.

तुमची स्थिति तुम्हास आवडत नसेल किंवा कामांत मन लागत नसेल, तरी देखील तुम्हीं आपलें कर्तव्य अत्यन्त तत्परतेनें केलें पाहिजे. चांगली स्थिति प्राप्त होईल व चांगले दिवस येतील अशी आशा तुम्हीं सर्व काल बाळगिली पाहिजे. कोणतेंहि काम असलें, तरी त्यावर चित्तानें ऐकाग्र्य करावें आणि जितका उत्साह अंगीं असेल तितका कामीं लावावा. लहान कामें बिनचूक करितां आलीं, म्हणजे मोठालीं कामें सहज मिळूं शकतात. हळू हळू वर चढावें म्हणजे अधःपात होणार नाहीं, व हेंच खऱ्या सामर्थ्याचें बीज होय. साधनांचा व्यवस्थित उपयोग करण्यास शिकावें आणि पाहिजे तेव्हां सर्व शक्ति एका बिंदूमध्यें आणण्याचा अभ्यास करावा. मूर्खलोक भलभलत्या कामांमध्यें आपलें शरीरसामर्थ्य दवडितात आणि हलकट भाषणांत, धंद्यांत किंवा स्वार्थपर वादविवादांत आपलें मानसिक व अध्यात्म सामर्थ्य फुकट घालवितात.

जेव्हां इतर लोक एकाद्या मनोवृत्तीच्या किंवा मनोवेगाच्या स्वाधीन होतात, तेव्हां जो मनुष्य शान्त व स्थिर असतो तोच समर्थ समजावा. तसेंच जो मनुष्य आत्मसंयमन करून आपल्या चित्तावर अंमल चा-

ळवितो तोच दुसऱ्यास हुकूम करण्यास किंवा त्यावर दाब ठेवण्यास योग्य होतो. अविचारी, लहरी, भित्रे, हलकट अशा लोकांनीं दुसऱ्याचा आश्रय करून राहिलें पाहिजे, नाहीं तर त्यांचे हाल होतील. जे शांत, निर्भय, विचारी व गंभीर असतात अशा लोकांनीं अरण्यांत किंवा पर्वतावर जाऊन एकान्ताचा आश्रय केला, तरी त्यांचें सामर्थ्य वाढतच जाईल आणि मनुष्यमात्रास उद्विग्न करून टाकणाऱ्या चित्तप्रवाहास तेच लोक आंवरून धरितील.

मनोवेग (Passion) म्हणजे शक्ति नव्हे, तरि शक्तीचा दुरुपयोग आहे. मनोवेगामुळें शक्तीचें एकीकरण न होऊन ती प्रसरण पावते. एकाद्या पर्वतशिखरावर किंवा प्रचंड खडकावर जोरानें आदळणाऱ्या वादळाप्रमाणें मनोवेगांची गति असते, परंतु त्या खडकाप्रमाणें किंवा शिखराप्रमाणें शक्ति शान्त व अचल असते. अशी शक्ती तुम्हांमध्यें नसेल, तर तुम्हीं ती अभ्यासानें संपादन करूं शकाल आणि ह्या सामर्थ्याला आरंभ झाला कीं शहाणपणाला आरंभ झालाच असें समजावें. हा आरंभ करण्याचा मार्ग असा आहे कीं पोरकट व हलकटपणाची वागणूक सोडून दिली पाहिजे. मंडळींत बसून क्षुद्र भाषण करणें, दुसऱ्याची निंदा करणें, थट्टा-मस्करी करून हंशा पिकविणें— अशा कृत्यांनीं स्वशक्तीचा व्यय मात्र फुकट होतो असें समजून तीं वर्ज करावीं, कारण अशा मार्गानें अध्यात्म शक्तीचा व जीविताचा नाश मात्र होतो. मानसिक शक्तींचा असा दुरुपयोग करणें सोडून दिलें अ-

सतां खरें सामर्थ्य कसें असतें हें कळून येईल आणि ज्या प्रचंड शारीरवेगांनीं व मनोवेगांनीं चैतन्य बद्ध होऊन गेलें आहे त्यांवर जय मिळविण्यास तुम्ही समर्थ व्हाल व मग तुमची प्रगति सुलभ होईल.

सर्वांत उत्कृष्ट उपाय असा आहे कीं—जीविताचा एक उद्देश कायम ठेवावा, आणि तो हेतु न्याय्य व उपयुक्त असून त्याच्या सिद्धतेकडे सर्व शक्ति अर्पण कराव्या. कशानेंहि चित्तविक्षेप होऊं देऊं नये आणि असें ध्यानांत ठेवावें कीं संशयात्मा पुरुष चंचल असून नाश पावतो. पाहिजे त्यापाशीं शिकावें पण याचना करूं नये, आपल्या कामाची पूर्ण माहिती करून घेऊन तें आपलेंसें करावें, म्हणजे विवेक बुद्धीस वश होतां होता यशप्राप्ति होईल, तुमची दृष्टि विस्तृत होईल आणि जीविताची रम्यता व खरा उद्देश हळू हळू समजूं लागतील. चित्तशुद्धि झाल्यावर पूर्ण आरोग्य प्राप्त होईल, श्रद्धेचें पाठबळ मिळालें असतां यश येईल, जितात्मा होऊन सामर्थ्य मिळेल, आणि हातीं घेतलेल्या कामाचा भरभराट होईल. ईश्वरी सूत्राशीं संमेलन होऊन परमेश्वराशीं एकरूपता झाली असतां तुम्ही एकीकडे पडणार नाहीं व अहंकाराचे दास होणार नाहीं. तुमचें आरोग्य कायम राहील, कल्पनातीत असें निरंतर यश प्राप्त होईल, तुमचें सामर्थ्य वाढत जाईल आणि विश्वचालकाच्या तत्त्वांत तुम्ही मिळून जाल.

यावरून पहातां, शुद्ध अन्तःकरण व व्यवस्थित चित्त हें आरोग्याचें बीज होय, पूर्ण श्रद्धा व श्रेष्ठ उद्देश हें

यशाचें बीज होय, आणि दृढनिश्चयानें वासनांवर दाब ठेवणें हें सामर्थ्याचें बीज होय.

मनुष्यमात्रास सुखाचा हव्यास अतिशय असतो, तथापि जिकडे तिकडे सुखाची वाण दृष्टीस पडते. बहुतेक गरीब लोकांस द्रव्याची फार हौस असते, कारण त्यांस असें वाटत असतें कीं द्रव्यानेंच पूर्ण सुखाची प्राप्ति होऊं शकते. बहुतेक श्रीमंत लोकांच्या सर्व इच्छा तृप्त होतात व लहरीप्रमाणें गोष्टी घडून येतात, परंतु हवें तें मिळाल्यानेंच जीविताचा कंटाळा येतो आणि गरिबा इतकी सुद्धां त्यांस सुखाची प्राप्ति होत नाहीं. अशी स्थिति कां होते याचा सूक्ष्म विचार करून पहातां, असें दिसतें कीं नुसत्या बाह्य वस्तूंवर सुख अवलंबून रहात नाहीं आणि त्या वस्तु नसल्या म्हणजे दुःख होतें असेंहि नाहीं, कारण असें जर घडेल तर गरीब लोक नेहमीं दुःखी होतील व श्रीमंत लोक सर्वदां सुखांत रहातील, पण उलट स्थिति मात्र खरी असते. अनेक श्रीमंत लोक असें कबूल करितात कीं द्रव्यप्राप्तीमुळें व्यसनासक्ति होऊन जीविताची गोडीच नाहींशी होते आणि गरीब स्थिति असतांना जी सुखप्राप्ति होत असते ती देखील श्रीमन्ती आल्यावर नष्ट होते. मग असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं—सुख हें आहे तरी काय व तें कसें मिळवावें ? दुःख नित्य असून सुख केवळ मायिक असतें—असें मानावयाचें कीं काय ?

एकंदर जगाचें उत्साहपूर्वक निरीक्षण व चिन्तन हीं केलीं असतां असें कळतें कीं शहाणपणाच्या मार्गाविषयीं जे अडाणी असतात तेवढे लोक मात्र असें समज-

तात कीं वासनातृप्तीनेंच सुखप्राप्ति होते. अहंकारापासून उत्पन्न झालेलें व स्वार्थपरवृत्तीमुळें वाढीस लागलेलें हें मत जगांतील सर्व दुःखांचें बीज होय यांत संदेह नाहीं. येथें वासना म्हणजे स्थूल शारीरवेग एवढाच अर्थ समजूं नये, तरि ज्या सूक्ष्म मनोवेगांनीं बौद्धिक व अध्यात्म स्वरूप आच्छादित होऊन जातें त्यांचा देखील अन्तर्भाव केला पाहिजे. आनंदमय जो आत्मा त्याचें सौंदर्य व शुद्ध स्वरूप मनोवेगांमुळें कशीं मलिन होतात याचा अनुभव प्राणिमात्रास येऊं शकतो.

अन्तर्यामींची आनन्दरूप व शान्तिरूप पूर्णतेची जी स्थिति व जीमध्यें वासनेचा लेशहि नसतो, तिला सुख असें म्हणावें. वासनातृप्तीपासून होणारें समाधान अल्प व मायिक असतें, आणि त्या तृप्तीपासून वासना अधिकच वाढत जातात. वासनांचें पूर्ण समाधान कधींच होत नाहीं आणि जसजशा त्या तृप्त करीत जाव्या, तसतशा अग्नींत तेल ओतल्याप्रमाणें वृद्धिंगत होतात. मूढ भक्तांकडून वासना अधिकाधिक भक्तीची इच्छा करितात आणि त्याचा शेवट शारीरिक किंवा मानसिक दौर्बल्यांतच होतो. वासना हें नरकाचें द्वार असून सर्व विपत्तींचें माहेरघर आहे. वासनात्याग केला असतां स्वर्गाचा अनुभव येतो व सर्व आनंदाची प्राप्ति होते.

स्वर्ग व नरक ह्या अन्तर्यामींच्याच अवस्था आहेत. अहंकारामध्यें व वासनातृप्तीमध्यें बुडून गेलें म्हणजे नरकाचा अनुभव येतो, तसेंच अहंकाराचा विसर जेणेंकरून होईल अशा आत्मस्वरूपांत निमग्न झालें असतां स्वर्गांत प्रवेश होईल. अहंकार अगदीं अंधळा आहे,

त्यास अवधारणा नाहीं, सत्यज्ञान नाहीं, व त्याचा परिणाम दुःखांत होतो. यथार्थ प्रत्यक्षीकरण, निर्मळ अवधारणा व शुद्ध ज्ञान हीं दैविकास्थितींतच प्राप्त होतात आणि ज्या मानानें ईश्वरी स्वरूपाचा अनुभव येईल त्या मानानें खरें सुख काय आहे तें कळेल. केवळ स्वतःचें सुख मिळविण्यास जों जों मनुष्य झटेल, तों तों तें त्यापासून दूरच राहील आणि दुःखाचीच पेरणी केली जाईल. ज्या मानानें परोपकार करण्यांत मनुष्य आपणाला विसरून जाईल, त्या मानानें त्याला सुखाची प्राप्ति होईल व आनंदवृक्षाचीं फळें चाखण्यास मिळतील.

अहंकारास चिकटून राहिलें असतां दुःखाचीच गांठ पडेल व अहंकाराचा त्याग झाला म्हणजे शान्ति प्राप्त होईल. स्वार्थपर होऊन उद्योग केल्यानें सौख्य नाहींसें होतें इतकेंच नव्हे, तरि ज्याला आपण सुखाचें मूळ समजतों तें सुद्धां नाहींसें करण्यासारिखें आहे. एकादा खादाड मनुष्य आपली मंद झालेली क्षुधा प्रखर होण्यासाठीं नाना तऱ्हेचे प्रयत्न करीत असतो, तरी तो इतका फोपसा व रोगग्रस्त होऊन जातो कीं त्याला कोणतेंहि अन्न गोड लागत नाहीं. परंतु ज्यानें क्षुधावेग स्वाधीन ठेविलेला असतो व ज्याला सुग्रास खाद्याची चटक लागलेली नसते, त्याचें साध्या अन्नानें समाधान होतें. अहंकाराच्या दृष्टीनें वासनातृप्तींतच सर्व सुख सांठलें आहे अशी ज्यांची समजूत झालेली असते, त्यांना शेवटीं दुःख होतें हें उघड आहे.

स्वार्थपरतेस चिकटून रहाण्याचें सोडून देऊन, ति-

चा त्याग करण्यास जो उद्युक्त होतो, त्यालाच शाश्वत आनंदाची प्राप्ति होईल. जी अशाश्वत वस्तु आपणाला प्रिय वाटते व जी पोटाशीं धरिली असतांहि सोडून जाते, त्या वस्तूचा त्याग केला असतां, जें प्रथम परमावधीचें अनिष्ट वाटत असतें तोच मोठा लाभ झाला असें आपणास पुढें कळून येईल. लाभाकरितां त्याग करणें यासारिखा दुसरा मोह नाहीं, पण त्याग करून नुकसान करून घेणें हाच अभ्युदयाचा खरा मार्ग होय.

ज्या वस्तूंचा धर्मच नष्ट होण्याचा असतो, अशा वस्तूंमध्यें गुरफटून जाण्यापासून शाश्वत सुखाची मुळींच आशा नको. ज्या वस्तु शाश्वत असतात त्यांना चिकटून रहाण्यांतच खरें सुख मिळतें. म्हणून अशाश्वत वस्तूंचा जर स्वीकार केला नाहीं, तर अहंकाराहून श्रेष्ठ अशा परमात्म्याची जाणीव होऊं लागेल, आणि स्वार्थत्याग व विश्वात्मकता यांमध्यें जसजसे आपण गढून जाऊं, तसतसा अविनाशि सुखाचा अनुभव येत जाईल. परहित साधण्यांत जो आपणास विसरतो त्याला परमानंद प्राप्त होतो इतकेंच नव्हे, तरि ईश्वरी स्वरूपाचा व अमरत्वाचा लाभ घडतो. गत जीविताचा विचार करितां, असें आढळतें कीं, ज्यावेळीं आपण एकादें दयाशील कृत्य किंवा प्रेमपूर्वक भाषण केलें असेल त्या कालाची आठवण झाली असतां आपणास परम आल्हाद होतो. अध्यात्म दृष्टीनें पहातां संमेलन व सुख हीं एकच आहेत. प्रेम हें ज्याचें अध्यात्म आविष्करण असतें, त्या ईश्वरी सूत्राचा संमेलन हा एक प्रकार आहे.

स्वार्थपरता त्या सूत्राशीं अगदीं विरुद्ध आहे, म्हणून स्वार्थपर होणें म्हणजे ईश्वरी सूत्राशीं विरोध करणें होय. अहंकाराचा अभाव हीच भूतदया होय, म्हणून जसजसा भूतदयेचा अनुभव येईल, तसतशी ईश्वरस्वरूपाशीं एकरूपता होऊन शाश्वत आनंद मिळूं लागेल.

आपण असें म्हणतों कीं स्त्रीपुरुषें सुखासाठीं इकडे तिकडे व्यर्थ फिरत असतात पण त्यांना तें प्राप्त होतच नाहीं. सौख्य त्यांच्या अन्तर्यामीं आहे आणि भोंवतालीं अखिल विश्वास भरून राहिलें आहे, पण आपल्या स्वार्थपर उद्योगानें तेच त्यास दूर लोटीत असतात— हें तत्त्व जोंपर्यन्त त्यास समजलें नाहीं, तोंपर्यन्त सौख्याचा लाभ कधीं होणार नाहीं. स्वार्थपर व क्षणभंगुर वस्तूंचा त्याग करावा म्हणजे परहितकारक व शाश्वत वस्तूंचा लाभ अवश्य होतो. सर्व पदार्थ केवळ आपल्या हितासाठीं उत्पन्न झालेले आहेत अशी संकोचित कल्पना करणाऱ्या अहंकाराचा त्याग केला असतां भूतदयेचें तत्त्व स्वाधीन होतें. दुसऱ्याचें दुःख दूर करण्यांत आपणास विसरलें असतां ईश्वरी आनंद प्राप्त होतो. शुद्ध विचार, निष्कलंक आचार व निर्मल उच्चार यांच्या साहाय्यानें स्वर्गलाभ होऊन, याचि देहीं याचि डोळां आपण स्वरूपाकार बनून जातो. शुद्धचित्त पुरुषासच अशा स्थितीचा पूर्ण अनुभव येतो.

निःस्वार्थपर प्रेमाचें उच्च ध्येय पुढें ठेवून, उपासना केली असतां या अपार-सुखाचें विज्ञान होईल. उपासना म्हणजे ईश्वराजवळ असणें व ईश्वराकडे वासनांची प्रवृत्ति करणें आहे. आपला उगम जो ईश्वर त्याकेडच

जीवात्म्याचा कल सर्वकाल राहिला पाहिजे, कारण ईश्वरामध्येंच पूर्णानंदाचा ठेवा सांपडणार आहे. उपासनेनें वासनान्तर्गत शक्ति ईश्वररूप बनतात आणि वासनोपाधींपासून दूर रहाण्याचा जो प्रयत्न तीच प्रार्थना समजावी. परहितसाधनामध्यें अहंकाराचा त्याग करून प्रत्येक कृतीमध्यें आपणास विसरलें असतां शाश्वत सुखाचें मर्म ध्यानांत येतें. यासाठीं स्वार्थपरतेस फार जपून आत्मयज्ञाचीं दैविक फळें समजून घ्यावीं म्हणजे अमरत्त्वाचें चिलखत व पूर्णानंद प्राप्त होतील.

प्रामाणिकपणा, विश्वास, औदार्य व प्रेम या गुणांनीं भरलेल्या हृदयास खऱ्या अभ्युदयाचा लाभ होतो. ह्या गुणांचा जेथें अभाव असतो अशा हृदयास अभ्युदयाची कल्पनाहि होणार नाहीं, कारण सौख्याप्रमाणेंच, अभ्युदय बाह्य वस्तूंवर अवलंबून न रहातां आन्तर स्थितीच्या स्वाधीन असतो. लोभी मनुष्य लक्षपति झाला तरी दुःखीच असणार, कारण आपणापेक्षां लोक श्रीमान् आहेत अशा भावनेमुळेंच तो भिकारी रहाणार. प्रामाणिक व उदार अशा पुरुषांपाशीं संपत्ति नसली तरी ते सर्वकाल अभ्युदयाचा अनुभव घेतात. आपल्या स्थितीविषयीं ज्याच्या हृदयास समाधान वाटत नाहीं तो दरिद्री होय आणि ज्याचें चित्त सर्वदां संतुष्ट असतें त्यासच श्रीमान् समजावें.

जड व अध्यात्म अशा पदार्थांनीं विश्व भरलेलें आहे हें पाहून आणि थोड्याशा द्रव्याकरितां किंवा जमिनीच्या तुकड्याकरितां मनुष्य किती झटत असतो याचा विचार केला असतां स्वार्थपरतेसारिखें अज्ञानच नाहीं

असें कळून येतें आणि मग असें समजतें कीं वासनां-चीं तृप्ति करणें हा केवळ आत्मघात होय. ईश्वर सर्वांस हवें तितकें देतो, तरी त्याचें कांहीं कमी पडत नाहीं, परंतु मनुष्य मात्र सर्व घेण्याच्या प्रयत्नांत सगळें गमावून बसतो. प्रामाणिकपणा, औदार्य व भूतदया या ईश्वरी गुणांमुळें अभ्युदयाची प्राप्ति अवश्य होते, कारण ईश्वरी गुण म्हणजे एक चिलखत असून त्यावर अशुभाची शक्ति चालत नाहीं. सहनशील, दयाशील, शुद्ध-चित्त असा पुरुष ईश्वराशीं एकरूप होतो व आत्मत्यागाच्या सामर्थ्यानें जीवितरहस्याचा उलगडा सहज करूं शकतो.

प्रकरण ३

ज्ञान व तप

(श्लोक)

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं ।
समस्तानि वस्तूनि यं न स्पृशन्ति ॥
वियद्वत्सदा शुद्धमच्छस्वरूपं ।
स नित्योपलब्धि स्वरूपोऽहमात्मा ॥१

(आर्या)

समस्त वस्तूंमाजी एक असे परि तयाहि स्पृश्य नसे ॥
आत्मा आकाशापरि नित्य व्यापक सदा विशुद्ध वसे ॥१

प्रकरण ३

ज्ञान व तप

सर्व चेतनवस्तूंस व्यापून रहाणारा व अनेकांमध्यें एकरूपानें असणारा अशा आत्म्याचा अनुभव जेणेंकरून येतो, तेंच ज्ञान खरें व कार्यसाधक होय. असें ज्ञान प्राप्त होण्यास पराकाष्ठेचें चित्तैकाग्र्य व पौरुषप्रयत्न अवश्य आहेत. राष्ट्राचा मोठेपणा व कार्यक्षमता हीं राखण्यास तेथील थोर व कर्तृत्ववान् लोकांनीं सतत उद्योग केला पाहिजे आणि हा यत्न जर ढिला पडला अथवा त्याला भलती दिशा लागली, तर राष्ट्राचा नाश होतो. एका शहराची स्वच्छता व आरोग्य राखण्यास अनेक लोकांना त्याच कामासाठीं प्रयत्न करावे लागतात आणि इतकी काळजी घेऊन सुद्धां दुखणीं बहाणीं व अकाल मृत्यु टाळतां येत नाहींत. कुटुंबांतील मनुष्यें सुखी होण्यासाठीं प्रत्येक असामी स्वार्थत्याग करीत असतो, तरी देखील त्यांना कायमचें सुख मिळत नाहीं. अल्पकालिक लहानशा झाडाची वाढ सुद्धां पुष्कळ परिश्रम केल्याशिवाय होत नाहीं. मनुष्याला आपलें पोट भरण्यासाठीं, मुंग्यांमाशांप्रमाणें, सारा दिवसभर खपावें लागतें, तरी देखील बाह्य परिस्थिति ठेवील त्यापेक्षां अधिक काल जगण्याची त्याला आशा नाहीं. मोठमोठ्या योद्ध्यांनीं व वीरांनीं अनुकूल प्रसंग पाहून सर्व शत्रु जिंकून स्वार्थासाठीं अवाढव्य राज्यें व राष्ट्रें स्थापिलीं, पण त्यांच्या मागें तीं किती दिवस टिकलीं आहेत बरें?

तथापि बुद्धिमान् पुरुषांनीं अचाट कल्पना व तत्त्वें शोधून काढून त्याबरहुकूम मनुष्यमात्राच्या ज्ञानवृद्धीसाठीं व सुखासाठीं जीं राज्यें स्थापन केलीं आहेत तीं अजून भरभराटींत आहेत व पुढेंहि अशींच रहाणार. मुलें आईबापांचे उपकार फेडतात व त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होतात. राजे लोक संकटांतून मुक्त होण्यास शिपाई बाळागितात, मग त्यांस शत्रूची किंवा प्रतिपक्षाची भीति उरत नाहीं. परंतु अज्ञानाच्या व दुष्ट वासनांच्या बंधधनांतून सुटण्यासाठीं आपल्याच आत्म्याशिवाय मनुष्यास दुसऱ्या कोणाचें साहाय्य मिळत नाहीं. हें बंधन एकदां दूर झालें, म्हणजे इतर बंधनाप्रमाणें किंवा शत्रूप्रमाणें त्याची फिरून पीडा होत नाहीं.

अज्ञानाचा व अशुभाचा परिणाम फार भयंकर असून सार्वत्रिक आहे. शुभाचा वास थोडक्यामध्यें होतो आणि दुसऱ्याचें शुभ करण्याचें सामर्थ्य थोडक्यांतच असतें. जर पापाचा लय होईल तर जीवित सुखमय होऊन सर्व आयुष्य समाधानांत जाईल. पण शुभाबरोबर अशुभ, संपत्तीबरोबर विपत्ति, सुखाबरोबर दुःख—हीं जशीं ठेवलेलीं असतात, त्याप्रमाणें पाप नेहमीं उभें असतें, म्हणूनच आपलें कर्तव्य काय, शुद्धि कशानें होते, वीर्याचें रक्षण कसें होतें, आपलें निरंतर कल्याण कशांत आहे—वगैरे गोष्टी मनुष्यास समजूं लागतात. अविनाशि व निर्विकार आनंद भोगण्यांतच आत्म्याचें निरंतर कल्याण असतें व हा आनंद केवळ स्वसंवेद्य असतो. हा आनंद जर इतर वस्तूंवर अवलंबून राहील, तर तो अशाश्वत समजला पाहिजे. दुष्ट वासना आव-

रण्यास किंवा चित्त सन्मार्गाकडे वळविण्यास फार कठिण पडतें, तेव्हां आपल्या स्वतःच्या वृत्तीवर जर अधिकार चालत नाहीं, तर दुसऱ्याच्या क्रियेवर कसा चालेल ? एका क्षणांत मनुष्य जन्मास येतो व क्षणांत अनंतामध्यें नष्ट होतो. यासाठीं जीवितार्चे स्वरूप स्वप्नवत् समजणें, परमात्म्यामध्यें लीन होईतोंपर्यन्त जीवात्म्याचें क्षुद्रत्व जाणणें, आणि आपणामध्यें अल्पत्व असून परमात्म्याच्या शक्तिमत्वाचा अनुभव घेणें—हेंच मनुष्याचें कर्तव्य होय.

राजानें उत्कृष्ट राज्य करावें, कामगारानें त्याचे हुकूम मानून आपलें कर्तव्य चोख बजवावें, शिपायानें लढाईंत जय मिळवावा, संसारी मनुष्यानें सुखाचा व अभ्युदयाचा मार्ग स्वीकारावा, शिल्पकाराला धंद्याचें मर्म कळावें—अशा गोष्टी सिद्ध होण्यास बरेंच शिक्षण पाहिजे, पुष्कळ चातुर्य असावें लागतें, आणि आत्मसंयमन पूर्ण झालें पाहिजे. शरीर व मन ताब्यांत ठेवून, वर्तमान, भूत, भविष्यत् हीं ज्या तत्त्वांत लीन होतात त्याचा अनुभव घेण्यासाठीं, ऐहिक वस्तूंच्या सिद्धीस लागणाऱ्या शिक्षणापेक्षां अधिक शिक्षण अवश्य पाहिजे. चरितार्थाचीं साधनें मिळवून नित्याच्या गरजा व क्षणिक आनंद संपादण्यासाठीं आपला सर्व वेळ, उत्साह व विचार अर्पण करण्यास मनुष्य तयार होतो, तथापि त्याच्या गरजा संपत नाहींत, चिरकाल आनंद होत नाहीं व एका जन्मापुरताहि चरितार्थ मिळत नाहीं.

दुखणें येऊन उपभोगांस व्यत्यय होण्याची भीति असते, सुखाचा नाश होण्याचा धाक वाटतो, संपत्ति

नष्ट किंवा कमी होईल असा संशय येतो, यजमान रा-गावेल अशी चाकराला भीति वाटते, चाकर अवज्ञा करील असा यजमानाला धाक पडतो, जय मिळाला तरी शत्रु फिरून चढाव करील असा संशय रहातो, संतति किंवा बांधव कुलाला बट्टा लावितील अशी भीति संसारांत असते, सन्मान झाला तरी बेअब्रूचा किंवा प्रतिस्पर्धेचा धाक वाटतो, कीर्तीला निंदेचें भय पडतें आणि शरीर व जीवित नष्ट करण्यास मृत्यु सर्वदा तयार आहेच. अशा रीतीनें मनुष्य जें जें इच्छितो किंवा मिळवितो तें जर भयाचें किंवा चिंतेचें कारण होईल, तर ज्या जीविताच्या अवस्थेंत भय नसून चित्तास पूर्ण शांति मिळेल अशी अवस्था प्राप्त करून घेणें मनुष्याचें कर्तव्य होय यांत संदेह नाहीं. सर्व लोक प्रपंचामध्यें गढून गेलेले असतात, म्हणून श्रेष्ठ व आनंदमय जीविताची ते थट्टा करणारच. शेक्स्पीअर कवीच्या एका नाटकांत भिकाऱ्याचें पात्र आणलें आहे व तो श्रीमंतीची थट्टा करीत आहे असें दाखविलें आहे:—

भिकारी म्हणतो—खरोखर पहातां, श्रीमंत होण्यासारखें दुसरें पाप नाहीं, आणि मी यदाकदाचित् श्रीमंत झालोंच तर असें सांगत फिरेन कीं भिकारपणासारखें पापच नाहीं.

प्रापंचिक मनुष्य असें असंबद्ध भाषण करूं लागला असतां शहाणा मनुष्य म्हणेल कीं—तुम्हाला गोड वाटेल तो मार्ग तुम्ही स्वीकारा, पण उगीच भ्रमांत पडून असें म्हणूं नका कीं इतर मार्ग कोणाला सांपडणार नाहींत. शिवाय हा भ्रम होणें तुम्हाला साहजिकच

आहे, कारण अडाणी माणसाला शहाण्याचे मार्ग समजावयाचे नाहींत, पापी मनुष्याला सदाचाराचा रस्ता कळणार नाहीं व मद्यपी लोकांना मिताहार म्हणजे चेष्टाच वाटणार आहे.

तपश्चर्या हा ज्ञानाचा मार्ग अत्यंत कठिण असून संसारी मनुष्याला तर तो कधींच प्राप्त होणार नाहीं. ज्याला रसायनशास्त्राचा नाद आहे तो वेधशाळेंत प्रयोग करीत असतो, ज्याला अभ्यासाचा छंद आहे तो पुस्तकालयांत एकटा वाचीत बसतो, ऐहिक लाभ करून घ्यावा असें ज्याला वाटतें त्याला आपल्या कामांत कोणी हात घातलेला खपत नाहीं, जो धर्मशील असतो त्याला भक्तिमार्गांत कोणीं अडथळा केलेला आवडत नाहीं, त्याप्रमाणेंच तपश्चर्येचें रहस्य व सुख समजावें असें जो इच्छितो त्याला एकटेंच राहिलें पाहिजे व प्रपंचाचा गंध सुद्धां खपणार नाहीं. संसारी मनुष्यास तपश्चर्या बिलकुल कामाची नाहीं, त्याला प्रापंचिक सुखच आवडणार आहे. तपश्चर्या व प्रपंच यांपैकीं अधिक फायदेशीर कोणतें तें ज्यानें त्यानें आपआपल्या विचाराच्या व शिक्षणाच्या मानानें ठरविलें पाहिजे. तथापि ज्याला थोडीशी संस्कृति मिळाली आहे अशा पूर्ण प्रापंचिकाला देखील असें कबूल करणें भाग आहे कीं जीविताच्या सर्व शाखांमध्यें शाश्वतसुख आत्मसंयमनादर व स्वार्थत्यागावर अवलंबून असतें आणि जर स्वच्छंदीपणाला अधिकाऱ्यांकडून किंवा मित्रांकडून आळा बसला नाहीं, तर त्याच्या भक्ताचें नुकसान हटकून होणार. तसेंच, संसाराचा यत्किंचित् सुद्धां गंध

नाहीं अशी तपस्वीवृत्ति मनुष्याहून श्रेष्ठ प्रतीच्या प्राण्यासच साध्य होऊं शकेल, तथापि प्रापंचिक स्थितीमध्यें जन्मास आलेल्या व वाढलेल्या मनुष्यानें तपश्चर्या केली असतां त्याला कांहीं तरी संसाराचा संपर्क होणारच.

बंध व मोक्ष या दोन्ही चित्ताच्याच वृत्ति आहेत, त्यांचा देहाशीं कांहीं संबंध नाहीं, आणि जोंपर्यंत शरीरांत प्राण आहे तोंपर्यंत त्याला अन्न, वस्त्र व इतर गोष्टींची गरज लागणार, शिवाय इतर प्राण्यांवरहि अनेक प्रकारें तें अवलंबून रहाणारच. बाह्य परिस्थितीच्या स्वाधीन न होतां चित्त स्वतंत्र व्हावें हाच तपश्चर्येचा उद्देश असतो, मग शरीराची वाढ होवो, क्षय होवो, नाश होवो. कांहीं दर्शनकारांच्या मताप्रमाणें शरीराबरोबर जरी चित्ताचा नाश झाला, तरी निसर्गनिर्मित अवस्थांतून शरीराच्या गतीला कोणत्याहि उपायांनीं प्रतिबंध होत नाहीं, पण शरीराशीं संबंध आहे तोंपर्यंत निदान चित्ताची एकरूपता व निर्विकारता कायम राहूं शकते. म्हणून उत्तम प्रकारच्या नैतिक संस्कृतीप्रमाणेंच तपश्चर्येपासून निर्विकार व प्रसन्न चित्तवृत्तीचा मार्ग कळून येतो.

संवय, संगति व सांप्रदाय—यांमुळें, जीवनसंग्रामांत पडल्याबरोबर चैतन्याची स्थिति चमत्कारिक होऊन जाते. चित्तास दोन भिन्न मार्ग दिसूं लागतात. यांपैकीं एक मार्ग जरी आरंभीं उदासीन व भयप्रद वाटला, तरी शेवटीं आनंद, शुभेच्छा, श्रेष्ठहेतु व पौरुष यांनीं भरलेला असतो. दुसरा मार्ग प्रथमतः जरी तेजस्वी

आशापूर्ण व तात्कालिक सुखदायक दिसला, तरी शेवटीं भयंकर व दुःखदायक होतो. पहिला मार्ग झुडपांनीं भरलेला व अगम्य दिसेल, पण अखेर ऐहिक अरिष्टांतून सुटका होईल. दुसरा मार्ग उत्साहजनक व आनंदपरिप्लुत वाटेल, पण परिणामीं दीर्घ संकटांत पडावें लागेल. जीवनसंग्रामांत पडल्यावर चित्ताला वारंवार असें वाटूं लागतें कीं अखंड तेजोरूप परमात्म्याच्या सहवासांत ज्या स्वातंत्र्याचा निरंतर उपभोग घेतला त्याचा लय होणार आणि बंधनाच्या जाळ्यांत मर्यादित झालेल्या क्षणिक सुखांतच काळ घालविला पाहिजे, म्हणून चकचकित अशा दुसऱ्या मार्गांतच चित्त गुंतून रहातें. कांहीं लोक मात्र आपलें एकान्त स्वरूप राखण्यासाठीं आणि आपलें धैर्य व वीर्य सिद्ध करण्यासाठीं पहिल्या मार्गाचा स्वीकार करितात. जनसमाजाची स्थिति अशी आहे कीं दुसऱ्या मार्गांत नाना तऱ्हेचीं सुखदुःखें भोगल्यानंतर पश्चात्ताप होतो, आणि कांहीं लोक मात्र दीर्घ प्रयत्न करून मग पहिल्या मार्गाकडे वळतात. प्रवेशक अवस्थेमध्यें कोणत्या तरी मार्गाचा सहभाव घडल्यानंतर, कोणता मार्ग इष्ट व सुखावह आहे हें ठरविण्यापुरतें स्वातंत्र्य व योग्यता हीं प्रत्येक मनुष्यास प्राप्त होतात.

या दोन मार्गांपैकीं तपश्चर्या हा पहिला होय. जीविताच्या इतर शाखांतील शिक्षणाप्रमाणेंच, शरीर व मन यांच्या निग्रहाचाच हा एक प्रकार आहे. सर्वत्याग करून किंवा एकान्तवास पत्करून कांहीं स्वार्थ साधावा हा या निग्रहाचा हेतु नसतो, तरि अहंकार, म-

नोवेग, दुष्टवासना अशा वृत्तींवर प्रभुत्व संपादणें हाच त्याचा उद्देश असतो. अनुकूल अवस्थांमध्यें जन्मास येऊन वाढलेल्या मनुष्यास या दिखाऊ स्वार्थाच्या एकान्ताशिवाय हे हेतु साध्य होतील, तर तपश्चर्येच्या निग्रहाची कांहीं गरज नाहीं. विद्यालयांत, कारागृहांत, लष्करांत, संयम व निग्रह हीं अवश्य आहेतच. कांहींना यांची गरज पुष्कळ असते, कांहींना थोडी असते. ज्यांना त्यांची पुष्कळ गरज असते त्यांना त्यांपासून जशी पीडा होत नाहीं, तशीच ज्यांना मुळींच गरज नसते किंवा थोडीच असते त्यांनाहि पीडा होत नाहीं. यासाठीं कोणताहि आश्रम, धंदा किंवा उद्योग असो, तपश्चर्येच्या रूपानें निग्रह किंवा संयम करणें अपायकारक होणार नाहीं. रोजच्या व्यवहारांत सर्व मनुष्यांस कमीजास्त मानानें निग्रह करावाच लागतो. जितकी संस्कृति जास्त, तितका जास्त निग्रह शीलामध्यें दिसून येतो. आधुनिक काळीं माया, ममता, मान, विचार—यांकडे दुर्लक्ष होत चाललें आहे, तथापि मनोनिग्रहाकडे जास्तच ओढा दिसत आहे आणि द्रव्यलोभ तर अधिकच होत चालला आहे.

तपश्चर्येचे अथवा मनोनिग्रहाचे दोन मार्ग प्रसिद्ध आहेत. सूर्यचंद्रादि खगोल, पंचमहाभूतें, यांपासून किडा, मुंगी, अन्न म्हणून ज्या वनस्पती आपण खातों तेथपर्यंत सर्व भूत पदार्थांचा अंमल शरीरावर चालतो, परंतु इतर कशानेंहि चैतन्याचें संयमन होत नाहीं किंवा त्याला स्वतंत्रता प्राप्त होत नाहीं. चित्ताची शुद्धि किंवा बंधनापासून मुक्ति करण्याकरितां दोन मार्ग

शोधून काढिले आहेत, एक श्वासनिरोध व दुसरा सम्यग्ज्ञान, पण दीर्घपरिश्रम व परमधैर्य यांशिवाय दोन्ही साध्य होत नाहींत. मनुष्याचें मन कितीहि क्षुद्र, नीच व शक्तिहीन दिसलें, तरी निश्चयानें, उत्साहानें व चातुर्यानें प्रेरणा केली असतां अशाश्वत व्यवहारांत त्याची गति उत्तम प्रकारची होते इतकेंच नव्हे, तरि सर्व जगतावर अधिकार चालविण्याचें सामर्थ्य त्याचे अंगीं येऊं शकतें. उत्साहशून्य प्रयत्नापासून सिद्धि होत नाहीं. विद्यामंदिराकडे जाण्यास मुलांना गुरूची मदत हवी असते, तरुणांना इष्टकार्य सिद्धीस वाटाड्या पाहिजे, तद्वत् इष्टप्राप्ति लवकर होण्यास विवक्षित अवस्थेंत चित्तास मार्गदर्शक लागतो. हें उपनयन परम-गुरूनेंच केलें पाहिजे. तथापि शिष्याला मार्गास लावण्यास मदत केली असतां, गुरूनें आपली किंवा आपल्या पराक्रमाची प्रतिष्ठा मिरविणें गैर आहे. निश्चयी पुरुषास मार्गदर्शक सांपडतोच आणि जरी सांपडला नाहीं तरी इच्छा, धैर्य व दृढनिश्चय यांच्या साहाय्यानें अन्तर्यामींच प्रकाश उद्भवतो आणि त्या प्रकाशाच्या उगमापासून गुरूचें ज्ञान व भूत-भविष्यत्, दृष्ट-अदृष्ट इत्यादिकांचें ज्ञान हीं उत्पन्न होतात.

प्राण असें ज्याला म्हणतात त्या श्वासनिःश्वासामुळें चित्ताचा शरीराशीं संबंध रहातो. जोंपर्यंत श्वासनिःश्वास चालू आहेत तोंपर्यंत ज्ञानशक्ति, मनोवेग व शारीरवेग जागृत रहातात. चित्ताचें स्वरूप व सामर्थ्य नाहींशीं करण्यास उत्कृष्ट मार्ग म्हटला म्हणजे श्वासनिरोध हा होय. श्वासनिरोधानें अपकारशक्तीबरोबर उपकार-

शक्ति देखील नष्ट होते, म्हणून या मार्गास नियंत्रणात्मक तपश्चर्या असें म्हणतात. उपकारशक्ति कायम राखून अपकारसामर्थ्य तेवढें नष्ट व्हावें अशा नियंत्रणेचा उपाय अजून निघालेला नाहीं. एकाद्या नागरिकावर जुलूम केला असतां जशी त्याच्या मनाची स्थिति बिघडते, त्याप्रमाणें कोणत्याहि निरोधानें चित्ताची समता नष्ट होऊन उपकारक व अपकारक या दोन्ही शक्ति निष्फल होतात. शिवाय निरोध अल्पकालिक असतो, कारण फारवेळ राहिल्यानें शरीरास अपाय घडतो. हीच गोष्ट श्वासनिरोधाची आहे. हळू हळू धिमेपणानें श्वासाचें नियमन केलें असतां, चित्ताचा निरोध होतोच, पण हा किती झालें तरी जुलमाचा प्रकार असल्यामुळें मागाहून थकवा येतो आणि त्याचा परिणाम असा होतो कीं निरोध कमी होऊन मोहकारक पदार्थ पुढें आल्याबरोबर चित्त प्रपंचांत व्यग्र होऊं लागतें. यासाठीं मनुष्यास अगम्य अशा गिरिगव्हरामध्यें किंवा अरण्यामध्यें एकान्तवास पत्करल्यानंतर प्राणनिरोधाचा अभ्यास करणें इष्ट आहे. अशा स्थलीं कांहींएक अडचण किंवा मोह उत्पन्न होण्याचा संभव नाहीं, आणि या अभ्यासानें चित्तवृत्ति बंद होऊन हळू हळू अन्तःप्रकाशाचा अनुभव येऊन त्यामध्येंच चैतन्य बुडून जातें. कोणी असा आक्षेप घेतात कीं हा मार्ग केवळ अशुभ टाळण्याचा असून, त्यापासून नित्य येणाऱ्या अरिष्टांचें नियमन करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होत नाहीं. हा आक्षेप केवळ अडाणी लोकांचा असून त्यामध्यें कांहीं अर्थ नाहीं, कारण ह्यापैकीं बहुतेक लोक

आपत्तींतच राहून तिचा प्रतिबंध करण्याचें सामर्थ्य मिळवीत नाहींत आणि जे समर्थ असतात ते दुर्बल मनुष्यास आपलें अनुकरण करण्यास शिकवीत नाहींत. व्यक्तिलाभाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, वीर्यवान् मनुष्यास जसा प्रपंच सुखकर वाटतो, त्याप्रमाणें साधुपुरुषास तपश्चर्येपासून अत्यन्त उपयोग होतो. स्वार्थसाधूपणाचा आरोप दोघांसाहि सारखाच लागू पडतो, कारण प्रपंचासक्त पुरुष वीर्यवान् असला तरी शाश्वत कल्याण करूं शकत नाहीं, उलटपक्षीं तो दुर्बलांच्या संसर्गापासून दूर न राहिला, तर नष्टवीर्य होण्याचा संभव असतो.

शाळेंत किंवा विद्यालयांत राहिल्याशिवाय विद्या किंवा संस्कृति मिळणें शक्य असेल, क्षुद्र चित्तवृत्तींचा निरोध केल्याशिवाय सौजन्य प्राप्त होणें शक्य असेल अथवा आरंभीं कोणत्याहि प्रकारचा निरोध केल्याशिवाय जीविताच्या कोणत्याहि शाखेंत शिस्त व शिक्षण संपादन करणें शक्य असेल, तरच प्रपंचांत अथवा गृहस्थाश्रमांत राहून तपश्चर्या करणें शक्य होईल. सर्वप्रकारच्या निग्रहाचा व संस्कृतीचा उद्देश आत्मसंयमन एवढाच आहे. कांहींएक श्रम किंवा स्वार्थत्याग न करितां जर तो साध्य होईल, तर कांहींच प्रत्यवाय नाहीं, पण भूलोकींच्या वस्तुस्थितीचें निरीक्षण करितां वीर्याचा प्रयोग केल्याशिवाय कोणत्याहि इष्टसिद्धीची आशाच नाहीं. कृत्रिमरीतीनें जडलेली एकादी शरीराची अथवा मनाची खोड घालविण्यास श्रम व त्याग करावीं लागतात, तेव्हां जीव ज्यावर अवलंबून रहातो, नव्हे

तो प्रत्यक्ष जीवच असतो, अशा प्राणाचा निरोध करण्याचें सामर्थ्य येणें सोपें काम नाहीं. शरीराप्रमाणेंच चित्तामध्येंहि हव्या त्या दिशेनें वळण्याचें सामर्थ्य असतें, फक्त ती क्रिया योग्यकालीं उत्साहानें व धैर्यानें आरंभिली पाहिजे. सामान्य व्यवहारांत आपण असे लोक पहातों कीं त्यांचे स्नायु अत्यंत सशक्त, सहनशील व पीळदार असतात व त्यांच्या सारखीं शरीराचीं कामें जर इतरांनीं केलीं तर त्यांना दुखापत होईल किंवा ते मरून जातील. दुसरें, कांहीं लोकांच्या मानसिक व बौद्धिकशक्ति इतक्या तीव्र व परिपक्व असतात कीं इतरांना हवी तितकी खटपट करून सुद्धां त्या संपादन करण्याची आशा वाटत नाहीं. तिसरें, कांहीं लोकांची वागणूक इतकी व्यवस्थित असते व स्वभाव असा बनून जातो कीं इतर लोकांना त्याची कल्पना न होऊन ते चेष्टा करूं लागतात आणि सगळा वेडेपणाचा कारभार समजतात. म्हणून मनुष्यानें कोणताहि मार्ग स्वीकारला तथापि त्याचा अभ्यास योग्य कालीं व अनुरूप परिस्थितींतच केला पाहिजे, नाहीं तर निराशेचा किंवा अपयशाचा संभव फार असतो.

प्राणनिरोधाचा आरंभ योग्य वेळीं करून तो अभ्यास हळू हळू वाढवीत गेला पाहिजे, म्हणजे एका नाकपुडीनें आंत श्वास घेऊन कुंभक करावा आणि दुसऱ्या नाकपुडीनें सोडून द्यावा. निरोधाचा काल अभ्यासावर अवलंबून रहातो आणि तो हळू हळू वाढविला पाहिजे. उतावीळपणा किंवा घाई केली तर अपयश येतें इतकेंच नव्हे, तरि शरीराची स्थिति बिघड-

ते आणि रोग होतो. श्वासनिरोधाच्या कामांत वर लिहिल्याप्रमाणें बहुधा आरंभ होतो व शरीरांत कुंभक केला जातो. प्रत्येक शरीराच्या सामर्थ्याप्रमाणें व उपजत धर्माप्रमाणें हा अभ्यास वाढवीत नेला असतां शरीराची रोगोन्मुखता नष्ट होते, आणि योग्य संस्कृति झाली असेल, तर चित्ताची शुद्धि होऊन अखंड प्रकाशाचा अनुभव येतो. ही क्रिया चालली असतां आहार, विहार व निद्रा यांचें नियमन करून मनोवेग व शारीरवेग यांचाहि निग्रह झाला पाहिजे, म्हणजे कोणतीहि अपायकारक संगति न मिळून चैतन्याचा विकास स्वतंत्रतेनें होऊं शकतो. पहिल्या प्रयत्नांत यश आलें आणि उतावीळपणा केला नाहीं, तर कांहीं कालानें अनेक तास किंवा दिवस कुंभकावस्था साध्य होते, शरीर आकाशांत उचलून धरितां येतें, महत्तत्त्वाचा अनुभव येतो, दुसऱ्याचें मनोगत समजतें आणि चित्स्वरूपानें हवें तिकडे व हवें त्यापुढें प्रकट होतां येतें. ही वर्णिलेली अवस्था शेवटची असून अत्यन्त कठिण आहे आणि प्रापंचिकास तर दुःसाध्यच आहे. म्हणून ही स्थिति प्राप्त होण्याची ज्यांना इच्छा असेल, त्यांनीं मनुष्यास अगम्य अशा एकान्तवासाचा आश्रय केला पाहिजे. सामान्य लोकांचें लक्ष आरोग्याकडे व जीवरक्षणाकडेच असतें म्हणून त्यांनीं प्राणनिरोधाचा अभ्यास माफक करावा, म्हणजे शरीर वर उचलण्याचें किंवा दुसऱ्याचें मनोगत समजण्याचें सामर्थ्य जरी प्राप्त झालें नाहीं, तरी रोग दूर होतील, आयुष्य वाढेल आणि चित्तास समाधान वाटेल.

हठयोगाच्या अभ्यासानें श्वासनिरोध कसा करितां येतो व जड पदार्थांवर अंमल कसा चालवितां येतो हें आर्यभूमींतील कांहीं सिद्ध पुरुषांच्या उदाहरणावरून सिद्ध होतें, इतकेंच कीं अविश्वास, जडवाद व पाश्चात्य विद्या यांमुळें असे पुरुष क्वचित् दृष्टीस पडतात. पंजाबचा राजा रणजितसिंग याच्या दरबारांत एका साधुपुरुषानें चमत्कार करून दाखविल्याची गोष्ट प्रसिद्ध आहे. आतां हठयोगांत प्राविण्य संपादन केलें तरी मृत्यु ठेवलेलाच असतो या म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं, कारण हें विधान पाहिजे त्या मानवी पराक्रमाविषयीं करितां येईल. शरीराची कितीहि काळजी घेतली तरी अखेरीस मृत्यु सुटत नाहीं, उत्कृष्ट शिक्षण मिळालें तरी प्रापंचिक विपत्तींनीं चित्ताचें स्वास्थ्य बिघडून जातें, मोठाल्या इमारती निसर्गशक्तीनें जमीनदोस्त होतात, शेंकडों वर्षें यत्न करून उभारलेलीं भरभराटीचीं राष्ट्रें अचानक हल्ले येऊन रसातळास जातात. भूतमात्र लयास जाऊन नाश पावतें. मनुष्याचें कर्तव्य एवढेंच कीं जितके दिवस वस्तु राहूं शकतील तितके दिवस त्या जगविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

वर लिहिल्याप्रमाणें प्राणाचा, चित्ताचा व इंद्रियांचा जो निरोध तोच हठयोग समजावा. जीविताच्या कष्टमय दिवसांत जे लोक जन्मास आले व वाढले त्यांनाच हा अभ्यास साधून गेला आणि शरीरास कांहींएक अपाय न घडतां त्यांच्या अंगवळणीं ही क्रिया पडली होती. जे लोक सुखाच्या अवस्थेंत जन्मून वाढलेले असतात त्यांना बाळपणापासून ऐषआरामांत उप-

भोग घेण्याची संवय असते म्हणून हा अभ्यास जड जातो. शिवाय जुलमानें जरी कोणीं हा योग साध्य करण्याचा प्रयत्न केला तरी, अवघड कसरतीच्या प्रकारांप्रमाणें, धोका येण्याचा संभव असतो. आकाशांत टांगलेल्या एका खांबावरून दुसऱ्या खांबावर मल्ल लोक उड्या घेतात व त्यांना खांब सांपडला नाहीं तर फार झालें असतां ते भुईवर पडतील. तसेंच कांहीं खेळांमध्यें जाळ्याचीहि सोय केलेली असते. पण तपश्चर्येच्या कामांत संरक्षण करणारा ज्याचा तोच असतो, म्हणून घाईनें किंवा मोहानें जर कांहीं बिघाड झाला तर पृष्ठवंशाचा छेद होऊन पूर्व अवस्था प्राप्त होण्याचाहि संभव रहात नाहीं. या कारणासाठीं दुसरा एक सोपा व खात्रीचा मार्ग प्रचारांत आलेला आहे.

पाठशाळेमध्यें गुरु मुलांना असें शिकवितात कीं विद्याप्राप्तीसाठीं राजमार्ग नसतो. पण संसारी लोकांस योग्य असा जो मार्ग निघालेला आहे त्याला राजयोग हेंच नांव दिलेलें आहे. तो मार्ग असा आहे कीं त्या मार्गानें हवें तितकें जावें, वाटेल तेथें विश्रान्ति घ्यावी किंवा तो मार्ग अजीबात सोडून द्यावा, तथापि अपाय म्हणून घडावयाचाच नाहीं. उपासकाला पुढें जरी जातां आलें नाहीं, तरी आक्रमिलेल्या मार्गापासून फायदा झाल्यावांचून रहात नाहीं, शिवाय मोहकारक पदार्थांपासून शरीराच्या किंवा चित्ताच्या घटनेस विकृति घडत नाहीं, कारण या मार्गांत नियंत्रणेशिवाय नुसत्या बुद्धिप्रयोगानें मोहजनक विषयांचा त्याग होऊं शकतो. वास्तविक पहातां मुलांस उत्तम गुरूच्या शिक्षेखालीं किंवा तरुण

मंडळीस राजकारणामध्यें जो अनुभव येतो तशाच प्रकारचा हा राजयोग असून त्यामध्यें प्रेमाचें व स्वातंत्र्याचें राज्य असतें व जुलमाचें नांव सुद्धां घेण्याचें कारण नाहीं. म्हणूनच या क्रियेला राजयोग हें अभिधान अन्वर्थक आहे, आणि चित्ताला जगांतील अशुभ वस्तूंचा संपर्क होण्यापूर्वी जर बाळपणींच हा अभ्यास झाला, तर यशप्राप्तीचा संभव पुष्कळ असतो. या मार्गांत एकदां सिद्धि झाली म्हणजे दुष्ट मोहांनीं ग्रस्त झालें असतांहि त्यांपासून अलिप्त रहाण्या इतकें निर्भेद्य व प्रचंड असें कवच प्राप्त होतें. यदाकदाचित् लवकर प्रारंभ झाला नाहीं आणि जगाचा थोडाबहुत अनुभव येऊन चुकला, तरी देखील हा अभ्यास अत्यन्त महत्त्वाचा व फायदेशीर होतो. कारण संसारांतील सुखदुःखांचा अनुभव येऊन

सुख पहातां जवापाडें । दुःख पर्वताएवढें ॥

या सन्मान्य उक्तीचें विज्ञान झालें असतां, न चाखलेल्या फलाचा अनुभव कसा असतो हें पहाण्याचा स्वाभाविक मोह उत्पन्न होत नाहीं. दीर्घ कालाच्या संवयीमुळें आस्वादित मोहांस लुब्ध होण्याचा संभव असला, तरी ज्ञानयोगाच्या वृद्धीबरोबर हें भय कमी होत जाईल आणि तें जरी सर्वथैव नष्ट झालें नाहीं, तरी पूर्वीचा सुखोपभोग शरीरास घडला असतां ज्ञानोद्दीपित अशा चित्तास कांहींच पीडा होऊं शकत नाहीं, कारण तेणेंकरून फार झालें तर शरीराचा नाश होईल पण चैतन्य अलिप्त रहाणारच. इतर ज्ञानाची प्राप्ति ज्या कालांत घडते त्याच दहापासून पंचवीस वर्षेंपर्यन्त वयांत

ह्या योगाचा आरंभ करून तो चालू ठेविला पाहिजे.

ह्या मार्गांत तीन गोष्टी आवश्यक आहेतः—(१) सद्गुरु (२) उत्कृष्ट ग्रंथ (३) स्वपराक्रम. यांपैकीं पहिली गोष्ट स्वेच्छेनें मिळणें हें उपासकाच्या शक्तीबाहेरचें काम आहे. हा लाभ कदाचित् पालकांकडून होतो किंवा तीव्र वासना झाल्यास परमेश्वर करून देतो. अध्यात्म विद्येंत पूर्ण सिद्धीसाठीं शास्त्रप्रतीति व आत्मप्रतीति या क्रिया अवश्य मानिल्या आहेत, म्हणून त्यांचें मर्म पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल. श्रीव्यासांचा शुकाचार्य नामक पुत्र होता, व त्यानें बापापाशींच संपूर्ण विद्यांचें अध्ययन संपादिलें होतें तेणेंकरून तो महाज्ञानी झाला व संसारस्थितीचा विचार करितां करितां त्याच्या चित्तांत परम वैराग्य व विवेक यांचा उद्भव झाला. त्या महा बुद्धिमानानें आपल्याशींच विचार करून तत्त्वनिश्चय केला. त्याला सत्यप्राप्ति झाली, पण पर वस्तूचा लाभ झाला तरी त्यामुळें त्याचें चित्त स्थिर व शान्त होईना, आणि आपणास जें तत्त्व समजलें आहे तेंच सत्य आहे असा त्यास विश्वास पटेना. तत्त्वविचारामुळें इतकें मात्र झालें कीं त्याची विषयासक्ति पार नाहींशी झाली व भोगाविषयीं तो अत्यंत विरक्त झाला. एकदां तो महात्मा एकान्तांत बसलेल्या आपल्या पित्याजवळ गेला आणि त्यास जीवितरहस्याविषयीं नाना प्रकारचे प्रश्न त्यानें मोठ्या भक्तीनें केले. प्रिय बालकाचे सर्वोत्तम प्रश्न ऐकून ज्ञानी व्यासानें शुकास सर्व तत्त्वार्थ सांगितला. तो ऐकून शुक म्हणालाः— "हें तर मी पूर्वीं समजलों होतों. आपण यापेक्षां कांहीं

निराळेंच सांगाल या आशेनें मी आपणाजवळ आलों." पुत्राचे हे शब्द कानीं पडतांच अनुभवी व्यासानें जाणलें कीं अशानें याचें समाधान होणार नाहीं, याला चांगलाच अनुभव आला पाहिजे. मग व्यास म्हणाले— " बाळा, मी बरोबर जाणत नाहीं. मिथिला नगरींत जनक या नांवाचा राजा आहे, तो हें तत्त्व चांगलें जाणतो. त्याच्याकडे तूं जा, म्हणजे तुझें समाधान होईल." पित्याचें हें म्हणणें ऐकून शुक जनकाकडे गेला. त्या विदेहाधिपतीच्या द्वारपालांनीं शुकाचें आगमन त्यास कळविलें. पण त्याची परीक्षा पहाण्याकरितां " बरें आहे, आला तर येऊं दे " इतकेंच बोलून जनक मुकाट्यानें बसला. सात दिवस त्याची त्यानें विचारपूस केली नाहीं. आठव्या दिवशीं त्यानें त्यास अंगण्यांत येण्यास सांगितलें. तेथेंहि तो व्यासपुत्र गंभीर मनानें सात दिवस राहिला. त्यानंतर जनकानें त्यास अंतःपुरांत पाठविलें, आणि त्या सुंदर व तरुण व्याससुतास तेथें तरुण व सुंदर स्त्रियांच्या हातून नानाप्रकारचें भोजन घातलें व अनेक मनोहर भोग्य पदार्थ देवविले. पण ते भोग व पहिल्या चवदा दिवसांत झालेले कष्ट यांतील एकानेंहि त्याच्या मनास विकारयुक्त केलें नाहीं. तें पर्वताप्रमाणें अचल होतें. सर्व प्रसंगीं मौन धरून तो प्रसन्नचित्तानें राहिला. हा त्याचा प्रभाव पाहून जनकास आनंद झाला. त्यानें त्या पूर्ण चंद्राप्रमाणें आल्हाद देणाऱ्या ब्राह्मणास जवळ आणविलें व मनोभावानें वंदन करून विचारिलें— " हे दयासागरा, आपलें आगमन कसें झालें? आपल्या मनांत काय आहे? " त्याबरोबर शुकानें जीवित-

रहस्याविषयीं तेच प्रश्न त्यास केले. जनकानेंहि व्यासाप्रमाणेंच उत्तर दिलें. तें ऐकून शुक म्हणाला—“ राजन्, मीं पुष्कळ विचार करून हेंच पूर्वीं ठरविलें होतें. पित्याला जेव्हां विचारिलें तेव्हां त्यानेंहि असेंच सांगितलें आणि आपल्या तोंडूनहि मी तेंच ऐकत आहें. शास्त्रामध्येंहि असेंच वर्णन आढळतें. हा संसार आपल्या विकल्पामुळेंच उत्पन्न होऊन तो विकल्पाचा त्याग केल्यानेंच क्षीण होतो. अर्थात्, हा निःसार आहे असा सर्व तत्त्वज्ञांचा अभिप्राय आहे. श्रवणादि साधनांचा परिपाक होऊन तत्त्वाचा साक्षात्कार झाला असतां वासना व अविद्या यांचा नाश होतो व मूळाचाच नाश झाल्यामुळें अन्तःकरण सर्वथैव नाश पावतें. अन्तःकरणाचा उदय हीच संसाराची उत्पत्ति किंवा बंध व त्याचा अत्यंत नाश म्हणजे संसाराचा क्षय किंवा मोक्ष होय आणि अनेक वासना हें त्याचें बीज आहे. हा सिद्धान्त मीं जरी पूर्वींच ठरविला आहे, तरी खरें काय आहे तें आपल्या तोंडून ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. अनेक कल्पना करून व्याकुल झालेलें हें माझें चित्त स्थिर होईल व मला परम शान्ति मिळेल असें करा.” हें ऐकून जनक म्हणाला—“ मुने, तुला जें समजलें आहे तेंच खरें तत्त्व आहे, त्यापेक्षां दुसरा कांहीं निश्चय राहिलेला नाहीं. तें तूंच स्वतः जाणलें आहे व गुरूपासूनहि त्याचेंच श्रवण केलें आहे. पण तोच निश्चय दृढ होण्याकरितां मीहि तुला पुनः सांगतों. अखंड चैतन्यरूप पुरुषावांचून या सृष्टींत दुसरें कांहींएक नाहीं. प्राणी आपल्या संकल्पानें बद्ध झाला आहे व

तो आपल्या संकल्पानेंच मुक्त होणार आहे. सर्व दृश्य पदार्थांविषयीं तूं पूर्ण विरक्त झाला आहेस आणि त्यामुळेंच तें दुर्ज्ञेय तत्त्व तुला आपोआप समजलें. तूं जरी अल्पवयस्क आहेस तरी या भोगरूपी दीर्घ रोगांपासून आपली सुटका करून घेतली आहेस. आतां यापेक्षां आणखी काय पाहिजे? प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेलें सर्व कांहीं तुला प्राप्त झालें आहे. तुझें चित्त परिपूर्ण झालें आहे. या दृश्य वस्तूंमध्यें तें आसक्त होत नाहीं. आतां तूं आपली सर्व भ्रांति सोड व सुखानें रहा." जनकानें याप्रमाणें उपदेश केला असतां शुक परम वस्तूंमध्यें स्थिर होऊन राहिला. त्याचा शोक, संशय, आयास, इच्छा, भय इत्यादि सर्व नाहींसें झालें. तो महात्मा चित्ताच्या ऐकाग्र्याचा अभ्यास करून शेवटीं तत्त्वांमध्यें लीन झाला.

दुसरी आवश्यक गोष्ट ग्रंथ होत. ते हवे तितके मिळतात, फक्त प्रयत्न करून त्यांचा अभ्यास केला पाहिजे. तिसरी गोष्ट स्वपराक्रम असून,—ज्ञानेच्छा, योग्य शिक्षण, आत्मसंयमन, सत्संगति, अनिष्टनिवृत्ति—इत्यादि साधनांनीं तो साध्य होतो.

ज्याच्या प्रकाशानें सर्व शंका दूर होतात, दुःख व भय हीं नष्ट होतात, मनुष्य संसारसमुद्रांत बुडत नाहीं, आणि इहपरलोकीं अखंड आनंदाचा व परम शान्तीचा अनुभव येतो—तें सत्यज्ञान होय. जेणेंकरून कोणतेंहि बंधन प्राप्त होत नाहीं तोच सदाचार होय, जेणेंकरून मोक्षप्राप्ति होते तीच विद्या होय, आणि याहून भिन्न जें कर्म तो केवळ आयास होय, कारण त्यामुळें

शारीरिक व मानसिक सामर्थ्याचा क्षय होतो. जो पुरुष, मोहकारण उत्पन्न झालें असतां, काम-क्रोध-लोभ या मनोवेगांस वश होत नाहीं आणि मृत्यूस किंवा संकटास भीत नाहीं—तो मुक्त होय. खरें व खोटें यांतील भेद अन्तःप्रकाशानेंच समजतो. परमेश्वराचें अविकारित्व व सर्व पदार्थांचें आणि अवस्थांचें चंचलत्व यांचा जो अनुभव तेंच भेदज्ञान होय. अभ्युदयामध्यें व विपत्तीमध्यें, उत्सवामध्यें व दुःखामध्यें समचित्तत्व रहाणें हें चित्प्रकाशाचें लक्षण होय. अमृतस्रावी चंद्राप्रमाणें, ज्याचें दर्शन झालें असतां प्राणिमात्रास प्रकाश प्राप्त होतो—तोच मोक्षाधिकारी होय. जो चित्ताची शान्ति ठेवितो, कोणासहि पीडा करीत नाहीं, कशामुळेंहि त्रास पावत नाहीं, जो शरीरानें व मनानें प्रत्येकाच्या उपयोगीं पडतो, जो शरीराचा व मनाचा नाश सर्वदा पहातो, सूर्यतेजाप्रमाणें ज्याच्या बुद्धीचा प्रकाश राजवाड्यावर किंवा गरिबाच्या झोंपडीवर सारखाच पडतो, सुख व दुःख ह्या मनाच्या वृति असून जीविताच्या नानात्वास त्या अवश्य आहेत असें जो जाणतो, अन्तःशत्रू ज्या दुष्ट वासना त्यांचें निर्दालन प्रथम करून नंतर जगामध्यें पापाचा प्रसार करणाऱ्या बाह्य शत्रूंचा उच्छेद जो करितो,—तोच खरा शूर व पुण्याची मूर्ति होय. जेणेंकरून संकट टाळतां येईल तो खरा बुद्धिवाद होय, 'प्रत्येक पदार्थ नाशवंत आहे' हें त्रिकालाबाधित सत्य जेणेंकरून कळतें ती खरी दृष्टि होय, आळसामुळें आपलाच नाश होतो हें ज्ञान होईल तरच ती प्रपंचोन्मुखता शहाणपणाची मानावी. सशक्त किंवा अशक्त, ग-

रीब अथवा श्रीमंत, विद्वान् किंवा अज्ञानी, शहाणा अथवा मूर्ख—सर्वांबद्दल ज्याला सहानुभूति वाटते त्यालाच खरें ज्ञान झालें असें समजावें.

बांधवांवर आसक्ति ठेविल्यानें सशक्त, श्रीमान् व विद्वान् लोक सुद्धां मद या मनोविकारास वश होतात. आत्म्याची यथार्थ उपासना केली असतां सर्व दोष नष्ट होतात आणि स्वभाव सौम्य व शांत होतो. शरीरांत अहंकाराची जाणीव झाली म्हणजे चित्ताचा प्रादुर्भाव होऊं लागतो, आणि ही जाणीव वाढूं लागली म्हणजे चित्त जडमय होते आणि शारीरभोग अवश्य होतात. शरीरभोगांचा असा चमत्कार आहे कीं जों जों त्यांची तृप्ति करावी तों तों त्यांची वासना प्रबल होत जाते व त्यांचें दमन केलें असतां दुःख होऊन मृत्युहि येतो. ज्ञानानें व शहाणपणानें नियमन केल्याशिवाय, चित्त कधींहि स्वस्थ बसत नाहीं आणि इंद्रियें जरी स्तब्ध राहिलीं तरी त्यांचे मानसिक व्यापार चालू रहातात व हे व्यापार शिक्षणाच्या व संगतीच्या मानानें पुण्यात्मक अथवा पापात्मक होऊं शकतात. जेव्हां शुभ किंवा अशुभ असा कोणताहि ऐहिक विचार मनांत येत नाहीं, तेव्हां जेथून त्याची उत्पत्ति झाली त्या परमात्मस्वरूपांत तें लीन होतें.

ग्रंथवाचनानें व सत्समागमानें जीविताचें रहस्य कळून येतें, पण शारीरभोग सतत व दीर्घकाल चालू राहिल्यानें नुसत्या चित्ताच्या निरोधानें त्यांचा त्याग संभवत नाहीं. मनाची घटना अशी आहे कीं ज्या वस्तूची आवड व सतत अभ्यास हीं घडतात, ती वस्तु का-

लान्तरानें त्याच्या स्वरूपांत इतकी मुरून जाते कीं ती मिळाली नाहीं तर अतिशय दुःख होतें. ज्या ज्या वस्तूचा हव्यास उत्साहानें व तत्परतेनें मनाला लागतो, ती प्राप्त करून घेण्याचें सामर्थ्य चित्ताला येऊं शकतें. मोक्षकारक ज्ञानाच्या लाभासाठीं, जन्मामुळें किंवा परिस्थितीमुळें प्राप्त झालेल्या वस्तूंचा त्याग करण्याची गरज नाहीं. सत्य, न्याय व नीति या तत्त्वांस चिकटून राहिलें म्हणजे झालें, मग त्यामुळें ते पदार्थ मिळोत अगर न मिळोत. या तत्त्वांचा त्याग करूनच मिळणाऱ्या पदार्थांचा लोभ सोडून देणें असेल, तर सर्व ऐहिक गोष्टी नश्वर आहेत अशी मनाची खात्री करून घ्यावी म्हणजे सर्व प्रकारची आवड-नावड नाहींशी होते. अन्तःकरणामध्यें ज्ञानाचा पूर्ण प्रकाश पडेतोपर्यन्त इंद्रियनिग्रह केलाच पाहिजे. जेव्हां ज्ञानप्राप्ति होते तेव्हां सर्व भेद नष्ट होऊन कशाची काळजी उरत नाहीं. इष्ट पदार्थापासून सुख होतें व अनिष्ट वस्तूपासून दुःख होतें, जर इष्ट असेल तर अनिष्टहि असूं शकेल, यासाठीं दोहोंचा अभाव झाला असतां अत्युत्तम अवस्था प्राप्त होते.

प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति यांपैकीं कोणत्यातरी एका हेतूकडे जीवात्म्याचा कल असतो. प्रवृत्ति म्हणजे संसार व निवृत्ति म्हणजे मोक्ष. हे हेतु साध्य होण्याकरितां रथाची कल्पना केली आहे. तो रथ शरीर होय, त्याचा स्वामी जीवात्मा, सारथि बुद्धि, मन लगाम होय. पंचेंद्रियें हे तेजस्वी घोडे असून शब्दस्पर्शादि विषय हे मार्ग होत. शरीर, इंद्रियें, मन इत्यादिकांसहित जो आत्मा तो सृष्टीचा स्वामी बनतो आणि अखिल विश्व त्याच्याच

सुखाकरितां किंवा दुःखाकरितां उत्पन्न केलेलें आहे. ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें, मन, बुद्धि हीं निसर्गनिर्मित मार्ग क्रमीत असतात. अज्ञानानें अंध झालेल्या अहंकारामुळेंच शरीर काम करितें असें वाटतें किंवा अनिष्ट घडल्यास आपण दुसऱ्यास दोष लावितों, परंतु ह्या गोष्टी निसर्गाचींच रूपें आहेत. निसर्गाचें वास्तविक ज्ञान होण्यासाठीं, सुख-दुःख, उपादेय-त्याज्य कोणताहि पदार्थ प्राप्त झाला असतां चित्त शिलेप्रमाणें निर्विकार राहिलें पाहिजे.

लाभ किंवा हानि झाली असतां शान्ति राखणें हें थोरपणाचें लक्षण होय, कारण प्रत्येक मनुष्य किंवा पदार्थ—आपलें शरीर सुद्धां एका क्षणीं प्राप्त झालें असतां दुसऱ्या क्षणीं त्याचा वियोग होणार हें निश्चित आहे. संयोगाचा अन्त जो वियोग तो ठेवलेलाच असतो, प्रत्येक कारणापासून कार्य झालेंच पाहिजे, व उत्पन्न झालेल्या पदार्थाचा नाश होणारच. इच्छा-द्वेष आवड-नावड—ह्या कल्पना सर्वथैव टाकून दिल्याशिवाय मनाला शान्ति व सुख हीं प्राप्त होणार नाहींत. मनुष्य निजला असतां स्वप्नामध्यें कधीं राजा होतो कधीं भिकारी होतो, केव्हां दुःखी होतो केव्हां सुखी होतो, पण जागा झाल्यावर सर्व नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें जगत् मायिक आहे असें मानिलें पाहिजे. मानवी व्यवहारांत शुभाशिवाय अशुभ नाहीं, तसेंच अशुभाशिवाय असंमिश्र शुभ सांपडत नाहीं, म्हणून आनंद किंवा खेद न मानितां, असेल त्या स्थितीमध्यें आपलें कर्तव्य करावें मग परिणाम कांहीं होवो—यांतच शहाणपण आहे.

प्रकरण ४

प्रकाशोत्पत्ति

(श्लोक)

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं ।
केषां चिदेतन्मदमानकारणम् ॥
स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये ।
कामातुराणामतिकामकारणम् ॥ १

(आर्या)

ज्ञानानें सुज्ञांच्या मानमदांचाचि होतसे नाश ॥
ज्ञानानें मूर्खांना मानमदांचाचि होतसे पाश ॥ १

एकान्तवास नेतो मोक्षपदा असति जे यमी सर्व ॥
कामातुरासि होई एकान्तें कामवासना गर्व ॥ २

प्रकरण ४

प्रकाशोत्पत्ति

परमात्म्याचा अंश जो जीवात्मा त्याचें वसतिस्थान शरीर होय. मनुष्य ज्याला पूज्य मानितो असें देवालय किंवा दुसरें एकादें पवित्र स्थान जोंपर्यन्त अस्तित्वांत आहे तोंपर्यन्त त्याची योग्य काळजी घेतलीच पाहिजे, तद्वत् शरीराचें रक्षण उत्कृष्ट रीतीनें केलेंच पाहिजे. शरीराच्या संगतीनें पृथ्वीवरील सर्व सुखानुभव व ज्ञानप्राप्ति होण्याची योग्यता चैतन्यास येते, इतकेंच नव्हे तरि ईश्वरी स्वरूपाचा देखील लाभ होऊं शकतो. शरीराचा लय पंचमहाभूतांमध्यें होऊन गेला, तरी चैतन्याचा नाश न होतां, त्यास आपल्या इच्छेप्रमाणें पाहिजे त्या शरीरांत प्रवेश करितां येतो. कांहीं झालें तरी ज्याचा संबंध केव्हां तरी तुटणार अशापासून वियोग झाल्यानें चैतन्याचें कांहींच नुकसान होत नाहीं. कोणत्याहि सहचरावर फारसें अवलंबून न रहातां, जोंपर्यन्त तो अस्तित्वांत आहे तोंपर्यन्त त्याचा उत्कृष्ट उपयोग करून घ्यावा यांतच सर्व पौरुष आहे, तसेंच ज्या सहचराचा त्याग करणें आपल्या शक्तीबाहेरचें काम आहे अशाचा तिरस्कार करून दुःखांत पडणें अगदीं प्रशस्त नाहीं. विपत्तिप्रमाणेंच, एकाद्या पदार्थाविषयीं जी नावड उत्पन्न होते तिजमुळें मनुष्याची परीक्षा होते आणि त्याचें वीर्य व स्थैर्य हीं कसोटीस लागतात. जीवितामध्यें नेहमींच सुदैव राहील आणि खटपटीचें कांहीं का-

रण उरणार नाहीं, तर तें अगदीं नीरस होऊन जाईल. संकटासाठीं तयार रहाण्यांतच मानवी शक्तींचा प्रयोग करण्यास उत्तम सवड सांपडते. अभ्युदय, आरोग्य व सुदैव—हीं अनुकूल असतांनाच असें ध्यानांत ठेवावें कीं केव्हां तरी तीं नष्ट होणार म्हणून नेहमीं सावध राहिलें पाहिजे. विपत्ति आली असतां सर्वदा आशापूर्ण असावें, कारण मनुष्याचें जेव्हां कल्याण व्हावयाचें असतें, तेव्हांच दैव त्याच्याकडे टंवकारून पहातें.

अशुभ हें मनुष्यास सर्वकाल चिकटून रहातें, म्हणून त्याच्या चित्ताला तें इतकें आवडतें कीं अशुभाला प्रतिबंध करीन किंवा त्यापासून सुटेन ही गोष्ट अति अवघड होऊन बसली आहे. अशुभाचा प्रतिकार सर्वांना इष्ट आहे, आणि पुष्कळ लोक या कामासाठीं जर आपले सर्व विचार व हिंमत खर्च करितील, तर तें साधेल यांत संशय नाहीं. शिवाय शरीराच्या स्नायूंवर फारसा विश्वास ठेवितां उपयोगी नाहीं, कारण फार श्रमामुळें व वयामुळें ते निःसत्त्व होतात आणि नष्ट झाल्यावर त्यांच्या जागीं दुसरे मिळणार नाहींत. परंतु मानसिक वीर्य कमी न होतां उलट वारंवार उपयोग झाल्यानें तें वृद्धिंगत होतें आणि योग्य शिष्यमंडळीहि तयार होते. मनुष्यमात्रास नेहमीं आनंद व समृद्धि देणाऱ्या कामाचा संबंध जडाशीं व चैतन्याशीं असतो. जडाच्या प्रदेशांत काम करणारे पुष्कळ असतात, कारण कल्पनाशक्तीशीं जडाचा संबंध तत्काल होतो आणि त्याचे परिणाम स्पष्ट असतात. तथापि जडाच्या क्षेत्रांतील कोणताहि लाभ घेतला तरी, तो जर चैतन्याच्या विकासाशीं संबद्ध न-

सेल तर शाश्वत होत नाहीं व विस्तार पावत नाहीं. नाम व रूप हीं क्षणभंगुर आहेत. दोन्ही मनाचीं कार्यें असून त्यांस फारसें महत्त्व देतां येत नाहीं, कारण दोहोंचा उदय कांहीं दिवस होऊन त्यांचा अनंतामध्यें लय होतो. परंतु चैतन्य सर्वकाल कायम रहातें.

भूतमात्रावरील प्रेमाचें वर्णन साधुसंतांनीं करून अडाणी बांधवांच्या मनावर स्वतःच्या उदाहरणांनीं तें उत्तम रीतीनें ठसविलें आहे, म्हणून अशा प्रेमानेंच जीवितसुखाची प्राप्ति तत्काल होते. अशुभ कशामुळेंहि उत्पन्न होवो, त्याचें उन्मूलन करितांना कठोरपणा व न्यायबुद्धि यांचा जरी अवलंब केला, तरी शान्ति व सुख प्राप्त करून देणाऱ्या समदृष्टीचा त्याग करितां उपयोगी नाहीं. वाईट संगतीमुळें किंवा शिक्षणामुळें जर मुलांच्या हातून अपराध घडला, तर जेणेंकरून मुलांचाच फायदा होईल अशा योग्य रीतीनें शिक्षा करण्यास कर्तव्यदक्ष आई-बाप किंवा पालक कधींच मागें घेत नाहींत, कारण त्यांस असें वाटत असतें कीं अशी शिक्षा केली नाहीं तर मुलांच्या भविष्यत् कल्याणास धोका येईल. मुलांस शिक्षा करितांना सुद्धां आईबापांची मुलांवरील ममता कमी होत नाहीं, कारण तेवेळीं निष्ठुरपणाचा नुसता आविर्भाव केलेला असतो. ही क्रिया मुलांस आणि आईबापांस व पालकांसहि हितावह आहे, कारण आईबापांचें किंवा पालकांचें सुख उतारवयांत मुलांवरच अवलंबून असतें. दया, माया, कर्तव्यनिष्ठा इत्यादि सद्गुणांप्रमाणेंच, मनुष्याच्या प्रेमाचा आरंभ घरींच व्हावा लागतो, म्हणजे मुलांवर आणि घरांतील इतर नातलगांवर

तें प्रेम असलें पाहिजे. नंतर ज्या गांवांत किंवा शहरांत मनुष्य रहात असेल तेथील शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांवर त्या प्रेमाचा विस्तार झाला पाहिजे. तिसरें, ज्या देशांत तें गांव किंवा शहर असेल आणि ज्या देशांतील कायदे-कानू, राज्यव्यवस्था, संस्था—इत्यादिकांकडून त्याला सुख होत असेल, तिकडे या प्रेमाचा फैलाव झाला पाहिजे. चवथें, मनुष्यकृत किंवा निसर्गनिर्मित सीमेमुळें विभागलेले जे देश त्याला स्वदेशासारिखेच वाटत असतील अशा देशांवर त्याचें प्रेम बसलें पाहिजे. केवळ हितसंबंधानें पाहिलें, तरी स्वदेशाप्रमाणें व स्वबांधवाप्रमाणेंच, परदेशाबद्दल सुद्धां सहानुभूतीची भावना बाळगणें इष्ट आहे. एकदां अशुभाचा अतिरेक झाला म्हणजे तो जेथें होतो त्या प्रदेशाशीं संबंध तोडण्याचा जरी निश्चय केला, तरी तो बाधल्याशिवाय आपणाला सोडीत नाहीं, तसेंच एकादी गोष्ट परकीय म्हणून पूर्वग्रहामुळें किंवा द्वेषानें तिचा त्याग करण्याचा प्रयत्न केला, तथापि कोणत्या तरीं मार्गानें ती आपणास फायदेशीर झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

सूर्यचंद्रादि सर्व निसर्गशक्ति सकल प्राण्यांसाठीं सारख्याच निर्माण झालेल्या असतात. सद्गुण, दुर्गुण वगैरे मानसिक अवस्था मनुष्यमात्रास सर्वसाधारण आहेत. अखिल वस्तूंची उत्पत्ति, स्थिति, लय समान होतात. सुख-दुःख, पाप-पुण्य हीं सर्वांच्या कपाळीं असतातच. अशा प्रकारची जीवितसंबंधी प्रत्येक गोष्ट समान असतां, संप्रदायरूप व तमःस्वरूप भेदभाव मानवी चित्तांत कसे उत्पन्न होतात हें समजणें दुर्घट आहे. या परि-

स्थितीचें स्पष्टीकरण होण्यास अशी कल्पना केली पाहिजे कीं सुख, दुख, शुभ, अशुभ वगैरे भौतिक व मानसिक क्षेत्रांत जे जे विरोध दृष्टीस पडतात, ते जर समुद्राच्या भरती-ओहोटीप्रमाणें मनुष्याचें मन व्यग्र करून त्याची सुखशान्ति नष्ट न करितील, तर जसें जगत् आपणास गोचर होत आहे तसें कदापि रहाणार नाहीं.

अशुभाचें उन्मूलन करीत असतांना असें लक्षांत ठेवावें कीं त्याचे यत्किंचित् लाड केले किंवा त्याच्या निवारणांत थोडी कसूर केली तर मनुष्यमात्राचें कायमचें नुकसान झालें म्हणून समजावें. नुसत्या शिकवणीपेक्षां उदाहरणाचा पगडा मनुष्याच्या मनावर अधिक बसतो. शिक्षणानें व सहवासानें उत्कृष्ट उदाहरण घालून देतां येतें, यासाठीं शिक्षक व मित्र पहिल्या प्रतीचे असावे लागतात. ज्या ज्या वस्तूमध्यें निसर्गतः चलनवलन किंवा जीविताचें चिन्ह नजरेस येतें त्याची संगति मनुष्यमात्र करीत असतो. अग्नीच्या ज्वाला किंवा निर्झर-स्रोतसादि जलप्रवाह—यांच्यामध्यें स्वाभाविक चलनवलन असल्यामुळें त्यांपासून मनुष्यास आनंद होतो व त्याच्या वृत्ति उचंबळून जातात. स्थिर पदार्थापेक्षां चंचल वस्तूंनींच मनुष्याचें अन्तःकरण वेधून जातें. अत्यंत प्रिय मनुष्य जरी असला तरी त्याचें शरीर निर्जीव झालें असतां त्याचा समागम क्षणभर देखील सहन होत नाहीं. यासाठीं जेव्हां व्यक्ति अथवा राष्ट्रं उन्नत स्थितीप्रत येऊन किंवा पराक्रम गाजवून जिवंतपणाचीं लक्षणें व्यक्त करितात, तेव्हांच जगाचें कल्याण किंवा नाश करण्याचे प्रसंग त्यांस येतात. याविषयीं ज्या गोष्टी नित्य व्यव-

हारांत दृष्टीस पडतात त्यांवरून असें सिद्ध होतें कीं प्रमुख व्यक्तीच्या किंवा वर्गाच्या अंगीं अत्यंत उदात्त व दयाशील असेच गुण असावे लागतात. व्यक्ति किंवा वर्ग हे नैतिक संस्कृतींत किंवा बौद्धिक प्रगतींत जितके मागसलेले रहातील, तितकी बांधवांशीं अथवा तदाश्रित मनुष्याशीं त्यांची वर्तणूक हलकटपणाची होईल. ज्या राष्ट्राचे अधिपति अनियंत्रित, जुलमी व केवळ लष्करी पेशाचे असतात, त्यांतील प्रजाजनांचा संबंध ज्या ज्या व्यक्तींशीं किंवा वर्गाशीं येतो, त्याशीं ते अविचारानें व उद्धटपणानेंच वागतात. तसेंच दुसऱ्याच्या नोकरींत किंवा ताब्यांत असतांना ज्या व्यक्तींस त्यांचे धनी किंवा वरिष्ठ क्रूरपणानें वागवितात, त्या व्यक्ति त्याचा वचपा जुलूम करणारावर न घेतां आपल्या मुलांमाणसांवर व चाकर-नोकरांवरच काढितात. मानवी अन्तःकरणाच्या या प्रवृत्तीवरून असें दिसतें कीं जसें उदाहरण घालून द्यावें तसें अनुकरण घडतें, आणि जुलूम करणारावर जरी सूड घेतां आला नाहीं, तरी शिक्षेचें भय न उत्पन्न होतां ज्या देशबांधवांना पीडा करितां येईल त्यांना छळण्यांत मनुष्याच्या चित्तास मौज वाटते. सुधारणा किंवा संस्कृति विशिष्ट प्रकारच्या अंगवर्णांत किंवा विशिष्ट आकाराच्या कपड्यांत नसते, तसेंच विवक्षित हवेला उचित किंवा विवक्षित कालीं प्रचलित असलेल्या संभावितपणाच्या कल्पनेस शोभणाऱ्या पोषाखानें शरीरास नटविण्यांत नाहीं, किंवा ईश्वरविषयक विशिष्ट मतें स्वीकारण्यांत नाहीं. मनुष्य कोणत्याहि प्रकारचा असला तरी त्याची वागणूक शिष्टा-

चाराची असणें, निसर्गशक्ति व कलाविषयक शोध यांचा उपयोग जीवितामध्यें शाश्वत आनंदाकडे जेणेंकरून होईल असा चैतन्याचा विकास ज्ञानाच्या सर्व शाखांमध्यें घडून येणें,—कोणत्याहि रीतीनें, कोणत्याहि स्थलीं अथवा कोणत्याहि कालीं अशुभाचा नाश करण्यास अवश्य असें सामर्थ्य मनुष्यमात्रांत उत्पन्न करणें—यासच सुधारणा अथवा संस्कृति म्हणणें योग्य आहे. अशुभ गोष्टीमध्येंच शुभाचें सर्वस्व भरलेलें असतें, इतकेंच कीं मनुष्यानें तें फार चातुर्यानें शोधावें लागतें. अशुभापासून दुसरा कांहीं फायदा झाला नाहीं तरी त्यामुळें मनुष्यास आपलें पौरुष दाखविण्यास अवसर सांपडतो, कारण ज्या अशुभाचा प्रतिकार करावयाचा असतो त्याच्या स्वरूपाप्रमाणें पराक्रम करणें अवश्य आहे.

सर्व संस्कृतीचा, सुखाचा, व शान्तीचा पाया हाच कीं कोणत्याहि प्रकारच्या अशुभाचें निर्दलन होऊन एक व अद्वितीय अशा परमेश्वराची ओळख झाली पाहिजे. हें सत्य समजून घेऊन कायावाचामनेंकरून तदनुरूप वागणूक झाली पाहिजे, नुसती बडबड व्यर्थ आहे. तेणेंकरून ईश्वराची निंदा मात्र होते.

प्रकरण ५

उपदेशपर कथा

(श्लोक)

अनागतानां भोगानामवांछनमकृत्रिमम् ।
आगतानां च संभोग इति पंडितलक्षणम् ॥ १

(आर्या)

अप्राप्त असति वस्तू नैसर्गिक त्यांवरी नसे इच्छा ॥
वस्तू प्राप्त अशांचा होई संभोग धीर तो अच्छा ॥ १

प्रकरण ५

उपदेशपर कथा

एका संसारी मनुष्यानें साधूस विचारिलें कीं ज्ञान म्हणजे काय? साधूनें त्यास एक पत्र देऊन शेजारच्या गांवीं एका व्यापाऱ्याकडे पाठविलें. तेव्हां वाटेनें जात असतां त्या मनुष्याला राजाची स्वारी चाललेली आढळली आणि एका शिपायाचा धक्का लागून संन्यासी भूमीवर पडलेला त्यानें पाहिला. हा अपघात झालेला ऐकून राजानें त्या संन्याशास आपणाकडे आणण्याचा हुकूम चाकरांस केला. मग राजानें संन्याशाची क्षमा मागितली आणि त्याला एक शाल व कांहीं रत्नें देऊन तो आपला मार्ग क्रमूं लागला. राजाची स्वारी गेल्यानंतर कांहीं दुष्ट लोक संन्याशापाशीं गेले आणि ती शाल व रत्नें हिरावून घेऊं लागले. त्या वस्तु मिळाल्या तेव्हां ज्या उदासीन वृत्तीनें त्यांचा स्वीकार केला होता, त्याच वृत्तीनें संन्याशानें देऊन टाकिल्या आणि म्हणाला कीं माझ्यापेक्षां तुम्हाला या वस्तूंचा उपयोग अधिक होईल यांत संशय नाहीं.

संसारी मनुष्यानें हा चमत्कार पाहिला आणि प्रावेशिक पत्र घेऊन वाटेनें जात असतां एका झाडाखालीं विश्रांतीसाठीं बसला. त्या झाडावर एक कपोतांचें जोडपें रहात होतें. त्या मनुष्यास पाहून स्त्री आपल्या पतीला म्हणाली--" पहा, वृक्षाखालीं पाहुणा येऊन बसला आहे, तेव्हां त्याचें आदरातिथ्य केलें पाहिजे. "

मग त्यांनीं गवतकाडी जमा करून पाहुण्यापुढें ठेविली आणि त्यानें विस्तव पेटविला. ज्वाला निघालेल्या पाहून स्त्री म्हणाली—“ आतां याला खायला काय द्यावें? घरट्यांत तर कांहीं नाहीं, आणखी कांहीं आणायला जाईन तर हा कदाचित् उपाशीच निघून जाईल. तेव्हां मीच आगीमध्यें पडतें म्हणजे तो मला भाजून खाईल.” हें तिचें भाषण ऐकून पति म्हणाला—“ मी तुला एकटीला कां म्हणून विस्तवांत पडूं देईन? मीच अग्नींत उडी घालून पाहुण्याचें भक्ष्य होतों.” मग अग्नींत कोणीं पडावें याबद्दल दोघांमध्यें भांडण सुरू झालें, दोघेंहि अग्नींत पडलीं आणि अतिथीनें जेवण केलें. ”

संसारी मनुष्य पुढें चालला, आणि व्यापाऱ्याचे घरीं पोहोंचल्यावर त्यानें त्याचे हातीं प्रवेशपत्र दिलें. व्यापारी म्हणाला—“ सध्यां मला फार काम आहे, पण तूं जर एकदोन दिवस वाट पहाशील, तर मी तुमचें काम करीन. सध्यां मला निकडीचें काम असें आहे कीं आप्तांकरितां व मित्रमंडळीकरितां और्ध्वदेहिक पोषाख तयार करणेचा आहे. उद्यां माझा मुलगा लग्नाला जाणार आहे आणि परत येतांना अपघातानें तो मरेल. यासाठीं और्ध्वदेहिक क्रियेकरितां कपडे जलदीनें तयार केले पाहिजेत. ”

संसारी मनुष्यास रहाण्याची सवड नव्हती, म्हणून तो परत गेला आणि घडलेला सर्व वृत्तांत त्यानें साधूस निवेदन केला. तेव्हां साधु म्हणाला—“ तुला जें ज्ञान हवें होतें तें प्राप्त झालें आहे. तुला खरा संन्यासी व्हावयाचें असेल, तर राजाला जो भेटला त्याचें अनुकरण

कर; तुला उत्कृष्ट संसार करावयाचा असेल, तर कपोताच्या जोडप्याप्रमाणें वाग; आणि शहाणपण पाहिजे असेल, तर व्यापाऱ्यासारिखें रहा. "

कथा २ री

हिमवान् नामक पर्वतावर जीमूतकेतु या नांवाचा विद्याधरांचा राजा होता. त्याच्या घराजवळच्या बागेंत एक वडिलार्जित कल्पवृक्ष होता. जो कोणी जें जें इच्छीत असे तें तें तत्काल त्याच्यापासून प्राप्त होई. कल्पवृक्षाच्या प्रसादानें जीमूतकेतूस एक पुत्र झाला; राजानें त्याचें नांव जीमूतवाहन ठेविलें. तो पुत्र गुरुशुश्रूषेमध्यें तत्पर, दानशूर, महाधीर व सर्व भूतांवर दया करणारा होता. तो तरुण झाला तेव्हां पित्यानें त्याला युवराज केलें.

यौवराज्यावर स्थित असतां जीमूतवाहन पित्याला म्हणाला--" बाबा, या संसारांतील सर्व पदार्थ नाशवंत आहेत. केवल महात्म्यांचें निर्मलयश स्थिर रहाणारें आहे. परोपकार मात्र या संसारामध्यें अनश्वर असून. शेंकडों युगांपर्यन्त साक्ष देणारा धर्म व यश यांस तो उत्पन्न करितो. यास्तव आपला जो हा कामना पूर्ण करणारा कल्पवृक्ष आहे त्याचा जर दुसऱ्यांच्या कल्याणाकडे विनियोग केला, तर मोठें फल मिळेल. " पुत्राचें हें भाषण ऐकून विरक्त पित्यानेंहि ' बरें आहे ' असें म्हणून कल्पवृक्षाचा यथेच्छ विनियोग करण्याची त्याला आज्ञा दिली. तेव्हां जीमूतवाहन कल्पवृक्षाजवळ जाऊन म्हणाला---" देवा, तूं आह्माला सतत अभीष्ट देणारा आहेस. यास्तव माझा आतां एकच मनोरथ पूर्ण

कर. ही सर्व पृथ्वी दारिद्र्यरहित करून सोड. तुझें कल्याण होवो. जा, धनार्थी लोकांस मीं तुझें दान केलें आहे." त्या धीरानें असें सांगितलें असतां कल्पवृक्षानें भूलोकीं अतिशय सुवर्णवृष्टि केली, त्यामुळें सर्व लोक श्रीमान् होऊन आनंद भोगूं लागले. कल्पवृक्षहि देऊन टाकणाऱ्या **जीमूतवाहनासारिखा** दयाळु दुसरा कोण असणार? त्याचें यश सर्व दिशा व उपदिशा यांमध्यें पसरून गेलें.

एकदां **जीमूतवाहन मित्रावसु** मित्रासहवर्तमान भ्रमण करीत समुद्राच्या तीरावर गेला. तेथील महावनांत हाडांच्या राशि पाहून तो दयाळु म्हणाला—"मित्रा, कोणाच्या हाडांचे हे एवढाले ढीग येथें पडले आहेत?" तेव्हां **मित्रावसु** म्हणाला—"नागांची माता **कद्रु** व **गरुडाची** माता **विनता** यांजमध्यें वैर उत्पन्न होऊन, **गरुड** नागांना भराभर खाऊं लागला. तेव्हां नागराज **वासुकीनें** अशी प्रार्थना केली कीं प्रतिदिवशीं समुद्रतीरावरील एका विस्तीर्ण शिलेवर एकेक नाग पाठवावा व तेवढ्यावर निर्वाह करावा. ती प्रार्थना **गरुडानें** मान्य केली आणि त्या दिवसापासून एकाच नागाला खाऊन गरुड रहात असतो. रोज खाल्लया जाणाऱ्या नागांच्या हाडांचे हे ढीग पडले आहेत."

हें वर्तमान ऐकून दुःखित झालेल्या विद्याधरकुमारानें असा निश्चय केला कीं **गरुडाला** स्वशरीर अर्पण करून एका तरी नागाचें रक्षण करावें म्हणजे असार देहाचें कांहीं तरी सार होईल. नंतर इष्ट मनोरथ पूर्ण करण्यासाठीं दयाळु **जीमूतवाहन** एकटाच इतस्ततः फिरूं

लागला, तों दुरून रडण्याचा करुणस्वर एकाएकीं त्याच्या कानांवर आला. तेव्हां जिकडून तो ध्वनि ऐकूं येत होता तिकडे तो गेला, इतक्यांत एका उंच शिळेपाशीं त्याला एक सुंदराकृति शंखचूड नांवाचा तरुण नाग दृष्टीस पडला. त्याला राजपुरुषानें तेथें आणून सोडिलें होतें व तो रडत असलेल्या एका वृद्ध स्त्रीला सांत्वनपूर्वक परत जावयास विनवीत होता. करुणाकुल जीमूतवाहनाच्या लक्षांत एकदम सर्व प्रकार येऊन तो वृद्ध स्त्रीला म्हणाला— " माते, मी तुझ्या पुत्राचें रक्षण करितों. आई, तुझ्या पुत्राला सोडविण्याकरितां मी येथें आलों आहे. वस्त्रानें झाकून मी हें आपलें शरीर भुकेलेल्या गरुडाला अर्पण करितों. " हें भाषण ऐकून शंखचूड म्हणाला—" हे महाधैर्यवान् पुरुषा, तूं आपली कृपालुता दाखविलीस हें खरें आहे, तुझ्या शरीराचा नाश करून मी आपलें शरीर राखूं इच्छित नाहीं. कारण, रत्न खर्चून पाषाणाचें रक्षण करण्याची इच्छा कोण करील? केवळ आपल्या शरीरावरच प्रेम करणाऱ्या माझ्या सारख्या असंख्य प्राण्यांनीं जग भरलेलें आहे, परंतु ज्यांना सर्व जग अनुकंप्य वाटत असतें, असे तुझ्या सारखे लोक फार विरळ होत. इतकें बोलून त्यानें जीमूतवाहनाचा निषेध केला व अंतकाळीं समुद्रतीरीं असलेल्या गोकर्ण नामक शिवास नमस्कार करण्याकरितां तो निघून गेला असतां, त्याच्या मातेनेंहि प्रयाण केलें.

इतक्यांत प्रचंड वारा सुटून तें सर्व अरण्य हलूं लागलें, तेव्हां गरुडच येत आहे असें अनुमान करून दुसऱ्यासाठीं प्राण देणारा जीमूतवाहन वध्यशिलेवर चढू-

न बसला. लागलींच गरुडानें आकाशमार्गानें येऊन
वर झडप घातली आणि त्याला चोंचींत धरून
चंचुप्रहारामुळें त्याच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा
लागल्या आणि त्याच्या योगानें ती शिला व ज्या
र्गानें गरुड गेला तो मार्ग हीं रक्तचिन्हित होऊन ग
शेवटीं महावेगानें त्या धीर पुरुषाला पर्वताच्या शि
रावर नेऊन गरुड खाऊं लागला असतांना तो म
असें चिंतन करीत राहिला कीं—मला परोपकार
त स्वर्ग व मोक्ष नकोत, तर असाच परोपकार करा
करितां प्रतिजन्मीं असेंच पुष्ट शरीर प्राप्त होवो.

इकडे शंखचूडहि गोकर्णास नमस्कार करून भ
चिंतन करीत त्या शिलेजवळ आला. पण ती रक्त
भरलेली आहे असें पहातांच " अरेरे, धिक्कार अ
मोठाच प्रमाद घडला. त्या महात्म्यानें मजकरितां
शरीर गरुडाला खचित अर्पण केलें असावें " असें
नांत म्हणून, तो साधुनाग भूमीवर गळत चाललेली
रक्तधारा पहात त्वरेनें निघाला.

इतक्यांत तिकडे जीमूतवाहनाला खाणाऱ्या गरुड
तो मोठा आनंदित दिसत आहे असें पाहिलें. त्याब
र गरुड त्याला खावयाचें सोडून थांबला व म
म्हणाला—" अहो, हें काय आश्चर्य आहे? हा
णी अपूर्वच प्राणि मला भेटला आहे, कारण मी
असतांनाहि तो महाधीर आनंदित होत आहे, म
नाहीं. मीं खाऊन राहिलेल्या त्याच्या अंगावर रोम
स्पष्ट दिसत आहेत. एकाद्या उपकार करणाऱ्या
जसें पहावें, त्याप्रमाणें हा मजकडे पहात आहे. या

व हा नाग नसून दुसराच कोणी साधु आहे." गरुड याप्रमाणें विचार करीत आहेसें पाहून, जीमूतवाहन म्हणाला—"अहो पक्षिराज, माझ्या शरीरांत अजून रक्त व मांस पुष्कळ आहे. अजून तुझी तृप्ति झाली आहे असें दिसत नाहीं. मग अकस्मात् मला भक्षण करावयाचें सोडून देऊन स्वस्थ कसा बसतोस?" जीमूतवाहन गरुडाला इतकें बोलत आहे, तोंच तेथें आलेला शंखचूड दुरूनच आपल्या भक्षकाला म्हणाला—"विनतासुता, नको नको, असलें महापातक करूं नको. आज हा तुला भ्रम कसा पडला? हा नाग नव्हे, मी तुझ्या भोजनाकरितां आलेला नाग आहें."

येणेंप्रमाणें सर्व गोष्टींचा उलगडा होऊन गरुडाला मोठा पश्चात्ताप झाला आणि सर्व भूतांवर दया करणाऱ्या विद्याधराचें क्षतयुक्त अंग त्यानें अमृतसिंचनानें व्रणरहित केलें. कृतकृत्य व महापुण्यात्मा अशा जीमूतवाहनाचें यश त्रिभुवनांत पसरलें. ज्यांचें चरित्र त्रिभुवनांतील लोकांच्या हृदयांत चमत्कार उत्पन्न करणारें असतें त्यांच्याकडे कल्याणपरंपरा आपोआप धांवत येतात.

कथा ३ री

एका तबेल्यांत रात्रीं पुष्कळ घोडे बांधलेले होते, आणि त्याला एकाएकीं आग लागली. कांहीं घोडे गरीब असल्यामुळें मोकळेच होते, म्हणून त्यांपैकीं बहुतेक पळून गेले; एकदोन मात्र आगीची पर्वा न करितां तेथेंच राहिले आणि गडबड न करितां जळून गेले. कांहीं घोडे जरा नाठाळ असल्यामुळें सैल बांधले होते, ते अंमळ भाजले आणि मग पळून गेले. पण घट्ट बांध-

लेल्या घोड्यांपैकीं कोणीच सुटून गेले नाहींत, म्हणून ते सर्व उड्या मारून, लाथा झाडून, धडपड करून जळून मेले.

हे घोड्यांचे चार वर्ग मानवी चैतन्याच्या प्रकारांचे निदर्शक होत. पहिला प्रकार शहाण्या व सुज्ञ लोकांचा असतो, म्हणून त्यांना प्रतिबंध होतच नाहीं. दुसरा प्रकार पूर्ण वैराग्यसंपन्न तपस्व्यांचा होय. अर्धे चांगले व अर्धे वाईट अशांचा तिसरा प्रकार होय आणि ते सर्वथैव विश्वसनीय नसल्यामुळें थोडेसे भाजून बाहेर निघतात. चवथ्या प्रकारचे लोक अगदीं मूर्ख व दुष्ट असतात.

कथा ४ थी

अग्नीचे तीन प्रकार माणसाला माहीत असतात. पहिला अग्नि अत्यन्त उपयुक्त असून मनुष्याला सुख होईल इतकीच उष्णता जवळ येणाऱ्याला प्राप्त होते. अशा अग्नीपासून दूर जावेंसें वाटत नाहीं किंवा तो विझवावा असेंहि वाटत नाहीं. दुसऱ्या प्रकारचा अग्नि कधीं उपयोगी असतो, कधीं त्यांतून ज्वाला निघतात, कधीं उपयोगी नसल्यामुळें विझवून टाकावा लागतो. तिसरा अग्नि नेहमीं भडाभड इतका जळत रहातो कीं तो लवकर विझून जातो, नाहीं तर कोणी तरी शेजारीपाजारी त्याला बंदोबस्तांत ठेवितो किंवा तसा न राहील तर विझवून टाकितो.

पहिला प्रकार सदाचारसंपन्न मनुष्यांचा दर्शक असतो, दुसरा शुद्धचित्त संसारी मनुष्याचा आदर्श होतो, व आपल्याच अभिमानांत गर्क अशा मनुष्यांचा प्रतिरूपक तिसरा प्रकार असतो.

कथा ५ वी

पूर्वीं भरतखंडांत एका राजाला सुंदर मुलगी होती. तिच्या रूपाचें वर्णन एका भाटानें येणेंप्रमाणें केलें होतें--

(श्लोक)

कमलिनी मलिनी दिवसात्यये ।
शशिकला विकला रजनीक्षये ॥
इति विधिर्विदधे रमणीमुखं ।
भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः ॥ १

याचा अर्थ असा कीं---दिवस संपला असतां कमलिनी निस्तेज होते, रात्र गेली असतां चंद्राचा प्रकाश विनष्ट होतो. यासाठीं विधात्यानें स्त्रियांचें मुख निर्माण केलें आहे. मनुष्य हळू हळू शहाणा होत जातो.

मुलीचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून आणि आपल्या उच्च कुलाचा अभिमान धरून राजानें असा निश्चय केला कीं आपल्यापेक्षां योग्यतेनें अधिक असा वर मिळाल्याशिवाय कन्येचा विवाहच करावयाचा नाहीं. पण हा आग्रह सिद्धीस जाण्याचा रंग दिसेना. एके दिवशीं अरण्यांत राजा शिकारीस गेला असतां त्याची आणि परिवाराची चुकामूक पडली, व वाट चुकल्यामुळें इकडे तिकडे हिंडतां हिंडतां दिवस मावळावयाची वेळ आली. सायंकाल झाला तेव्हां एक तपस्वी भेटला. राजा अगदीं घाबरून जाऊन निराश्रित झाल्यामुळें त्या योग्याकडे गेला आणि आपलें सर्व वर्तमान कळवून रानांतून बाहेर पडण्यास वाट विचारूं लागला. तपस्व्यानें त्याच्या बरोबर जाऊन नीट मार्ग दाखविला. रस्त्याला लागल्यावर राजाला असें वाटलें कीं संकटकालीं देहभान विसरून आपण त्या त-

पस्व्याशीं परम आदरानें भाषण केलें, तेव्हां अर्थात् आपण श्रेष्ठत्व कबूल केल्यासारखें झालें, म्हणून कन्येचें दान तपस्व्यासच करणें उचित आहे. तेव्हां मुलीचें पाणिग्रहण करण्याविषयीं त्यानें योग्यास विनंति केली. योग्यानें अनेक सबबी सांगून म्हटलें कीं संसारसुखांत राहून तपश्चर्या साधणार नाहीं आणि मनोनिग्रहास कांहींएक मदत होणार नाहीं. राजानें फारच आग्रह धरिला. म्हणून राजाची मर्जी सुप्रसन्न राखण्याकरितां योग्यानें मोठ्या संकटानें रुकार दिला.

राजकन्येबरोबर स्त्रीधन या रूपानें राजानें अर्धे राज्य तपस्व्यास देऊं केलें, पण तो घेईना. आणि म्हणाला कीं प्रपंचाची चिन्ता उत्पन्न झाली आहे तेवढी पुरे झाली, आणखी राज्याची भर करण्याचें कारण नाहीं. शिवाय राजकन्येशीं विवाह होण्यापूर्वीं त्यानें अशी अट केली कीं तिनें दरबारी पोषाख व रहाणी सोडून देऊन तपस्व्याच्या स्थितींत आनंदानें राहिलें पाहिजे. तपस्व्याची वृत्ति सोडावयाची नाहीं व राजवैभवाचा त्याग करावयाचा—हा योग्याचा निश्चय कायम झालेला पाहून राजाला तो कबूल करणें भाग पडलें.

विवाहसमारंभ आटोपल्यानंतर, राजानें तपस्वी जामातास व कन्येस आपल्या महालांत बोलाविलें, आणि तपश्चर्येचें मर्म मुलीस समजलें म्हणजे नवीन आचरणानें व परिस्थितीनें तिच्या सुखांत बिघाड होऊं नये या उद्देशानें योग्याला पुढील प्रश्न केले:—तप म्हणजे काय? संसारसुखापेक्षां तपश्चर्या श्रेष्ठ कशी? माझ्या राज्याचा किंवा संपत्तीचा दहावा हिस्सा मिळाला असतां बहुतेक

लोक अत्यन्त सुखी होण्याचा संभव असून, आपण अ-र्ध्या राज्याचा स्वीकार कां केला नाहीं ?—तेव्हां योगी म्हणाला "आपण महाराजच आहां, तेव्हां अर्थात् मानवी हेतु, कायदे, राज्य करण्याचे नियम वगैरे रहस्यें आपणास विदित आहेतच. यासाठीं राज्य करण्यापासून प्राप्त होणारे हक्क व जबाबदारी यांपासून राजाला काय सुख मिळतें तें अगोदर सांगा म्हणजे माझ्या स्थितीवि-षयीं माहिती कळवीन."

राजा म्हणाला—"ज्यांचें हिताहित ईश्वरानें मा-झ्या हातांत ठेविलें आहे, त्या प्रजाजनाहून शरीराच्या बाबतींत मी मुळींच भिन्न नाहीं. उत्पत्ति, स्थिति, लय, जीविताचीं सुखदुःखें, शारीरवेग, मनोवेग—इत्यादि गो-ष्टींमध्यें मी अगदीं त्यांच्यासारखा आहे, परंतु त्यांज-वर राज्य करण्यासाठीं व त्यांनीं माझा योग्य मानमरा-तब राखण्यासाठीं कांहीं गुणांत तरी माझा श्रेष्ठपणा सिद्ध झाला पाहिजे. म्हणून अखिल प्रजेविषयीं निष्पक्षपात-बुद्धि मला ठेविली पाहिजे, सर्वांचे हक्क संभाळून एकाच कांट्यानें न्याय केला पाहिजे, आणि सर्वांच्या कल्या-णाबद्दल समान चिन्ता वाहिली पाहिजे. जर अशी समत्वबुद्धि बाळगली नाहीं, तर त्यांचा राजा होण्यास मी लायक होणार नाहीं व फार दिवस राज्याधिकारहि भोगणार नाहीं, कारण राज्यकर्ता अयोग्य ठरेल तर रा-ज्याचा नाश ठेवलेलाच असतो. प्रजाजन राजाच्याच छंदानें वागतात; तो सद्गुणी तर ते सद्गुणी! तो दुर्गुणी, स्वच्छंदी किंवा पक्षपाती असेल तर तेहि दुर्गुणी बनून कायदे-कानू झुगारून देतात. राजा जसें उदाहरण घालून देईल, तसा

आपला आयुष्यक्रम व आचरण ठेवण्याचा प्रजाजनांचा शिरस्ता आहे. जुलूम किंवा कपट करून कधीं कधीं राज्य व संपत्ति प्राप्त होतात, पण अशा उपायांनीं झालेले लाभ फार दिवस टिकत नाहींत. राजा जरी कायदे करितो, तरी ज्यांच्या कल्याणाकरितां ते केलेले असतात त्या प्रजाजनांप्रमाणेंच आपणहि त्यांनीं बांधलेले आहों असें राजानेंहि मानिलें पाहिजे. सृष्टीच्या आरंभीं जे नियम ईश्वरानें केलेले असतात, त्यांनीं सृष्टपदार्थांप्रमाणेंच तोहि बद्ध झालेला असतो, कारण ईश्वर जरी सर्व शक्तिमान् असला तरी न्यायबुद्धीमुळें एकदां प्रसिद्ध केलेले नियम मोडण्याचें त्याच्या मनांत येतच नाहीं. या सनातन सूत्रावर जगाचा सुरक्षितपणा व नैरंतर्य हीं अवलंबून रहातात. राजकारणाचीं मूलतत्त्वें, निष्पक्षपाती कायदे, न्यायबुद्धि, सकलांच्या हिताची चिन्ता वगैरे ज्या गोष्टी मूळ संस्थापकांनीं कायम रहाण्याकरितां घडविलेल्या असतात, त्या जर राज्यकर्त्यांनीं पाळिल्या नाहींत, तर राज्यांची व राष्ट्रांची उलथापालथ होऊन जाते. व्यक्तींमध्यें फरक झाला तरी, हे राजे एकामागून एक उदार, न्यायी व निष्पक्षपाती होतील, पापसंस्कारामुळें घडणारा चैतन्याचा व्याहोम झुगारून देऊन आपला क्षुद्र स्वभाव विसरून जातील, कांहीं प्रजाजनांवर कृपा करून इतरांची हयगय किंवा निर्भर्त्सना करणार नाहींत, राष्ट्राच्या निरंतर कल्याणाकडे व सामर्थ्याकडे लक्ष देऊन स्वतःचें सुख किंवा हित विसरतील—तर अशा राजांनीं अलंकृत केलेलीं राष्ट्रें कदापि नष्ट होणार नाहींत, व त्यांस प्रतिस्पर्ध्यांची किंवा

शत्रूची भीति उरणार नाहीं. ज्या राष्ट्रांत राजे व प्रजा परस्परांचे धर्म व कर्तव्यें जाणतात, जेथें सर्व सद्गुण वास करितात, जेथील लोक आत्मसंयमन करून समाधानांत रहातात—असें राष्ट्र म्हणजे पृथ्वीवरील स्वर्गच होय. कांहीं राजांमध्यें ईश्वरी गुण वास करीत असल्यामुळें, ते आपलीं राज्यें अनुकरणास लायक करितात, पण जीवित क्षणभंगुर असल्यामुळें राज्य करण्याच्या उदात्त कल्पना अनेक राजवंशजामध्यें टिकणें फार कठीण आहे. व्यवस्थित उपवनांत झुडपें माजल्यावर तीं लवकर उपटलीं नाहींत तर बागेचा नाश होतो, किंवा ईश्वराच्या श्वासाबरोबर स्वर्गाचा नरक बनून जातो, त्याप्रमाणेंच राज्याची स्थिति आहे. राजाचें कर्तव्य म्हटलें म्हणजे सद्गुणांची जोपासना करून दुर्गुणांचें छेदन करणें, पराक्रमास उत्तेजन देऊन भयाचें उन्मूलन करणें, विपत्ति दूर करणें, आनंदाचा उपभोग घेणें—हें होय. प्रजेशीं वागतांना राजानें अभ्युदयकालीं सर्वांशीं मिळून असावें, परोपकारांत सुख मानावें, विपत्तीमध्यें दया करावी, व दुष्टांस शिक्षा करावी. राजानें ध्यानांत ठेवावें कीं—जसजशी स्थिति पालटेल तसतसे वेळोवेळीं फेरफार केले पाहिजेत; निरनिराळ्या लोकांनीं सुचविलेल्या फेरफारांचा विचार झाला पाहिजे, आणि सामान्य लोक, मंद बुद्धीचे व स्वार्थसाधु असल्यामुळें, ते फेरफार अव्यवहार्य समजतात म्हणून ते एकीकडे काढूं नयेत, तरि सर्व प्रकारच्या फेरफारांत व्यक्तीच्या किंवा वर्गाच्या सुखापेक्षां सार्वजनिक कल्याणाकडेच नजर असावी. ज्याप्रमाणें, लहानशा किड्यापासून सृष्टीचा स्वामी जो मनुष्य तेथ-

पर्यन्त सर्व प्राण्यांचा फायदा निसर्ग व निसर्गाचे नियम यांपासून होऊन सर्वांचा चरितार्थ चालतो. त्याप्रमाणें राजापासून रंकापर्यन्त सर्व मनुष्यांच्या विद्यावृद्धीवर आणि सुशिक्षणावर राष्ट्राचें सामर्थ्य व मोठेपणा हीं अवलंबून रहातात. उत्तम प्रकारचे लोक आपलें कर्तव्य बजावतात, याचें बीज बक्षिसाची आशा किंवा शिक्षेची भीति हें नसून, येथें उपजतस्वभाव किंवा विवेकबुद्धीची पसंती—हीच चालकशक्ति होय. परंतु आशा, भय, गर्व, अभिमान—ह्यावरहुकूम सामान्य जनांची प्रवृत्ति असते. आणि त्यांनीं सदाचाराच्या मार्गानें वागावें व पापापासून निवृत्त व्हावें यासाठीं राज्य चालवितांना पारितोषिक व शिक्षा हीं अवश्य झालीं आहेत. चांगले लोक कोणते, वाईट कोणते हा भेद दाखविण्याकरितां संपत्ति व किताब यांच्या रूपानें बक्षिसें देणें अवश्य आहे, कारण चैतन्याची रचना आरंभापासून संवयीनें व संप्रदायामुळें अशी झाली आहे कीं पुढारी व अधिकारी लोकांवर कांहीं महत्त्वदर्शक खुणा असल्याशिवाय व्यवस्था राखण्यासाठीं व सामान्य स्थिति सुधारण्यासाठीं त्यांना जो मान मिळणें अवश्य आहे, तो मिळत नाहीं. तसेंच दुष्ट कृत्यें बंद होण्याकरितां शिक्षा अवश्य पाहिजेत. गुन्हा, दुखापत किंवा बळजबरी केली असतां न्यायाचा कडकपणा दाखविला पाहिजे, मग तो गुन्हेगार राजा असो किंवा रंक असो. मोठ्या दर्जाच्या मनुष्यानें गुन्हा केला असतां, जर त्याबद्दल त्याला शिक्षा झाली नाहीं, तर तें राष्ट्र कितीहि बलाढ्य असलें तरी रसातळास जाणार यांत शंका नाहीं.

" मनुष्यनिर्मित राजकीय संस्थांमध्यें, व्यवस्था व कर्तव्यबुद्धि यांशीं स्वातंत्र्याचा मेळ बसविणें कठीण आहे. मानवी चैतन्य व शरीर यांस जन्मापासून योग्य मार्गानें वृद्धि पावण्यास पूर्ण मोकळीक असली पाहिजे आणि जोंपर्यन्त तमोगुणाच्या प्राबल्यानें स्वच्छंदीपणा व इतर प्रजाजनांशीं उच्छृंखलपणें वागण्याची प्रवृत्ति हीं उत्पन्न झालीं नाहींत, तोंपर्यन्त त्यांस त्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊं दिला पाहिजे. तुरुंगांतील कैद्याप्रमाणें, आपले दुष्ट विकार कह्यांत ठेवण्यासाठीं मानवी चैतन्यास शृंखलांनीं बद्ध केलें पाहिजे. हें बंधन चैतन्यानेंच निर्माण केलें असेल आणि अशीं मनुष्यें राष्ट्रांत पुष्कळ असतील, तर तें राष्ट्र इतर राष्ट्रांस खचीत ताब्यांत ठेवील. व्यक्तींस अथवा वर्गास विशेष हक्क देण्यापासून राष्ट्रीय कल्याण होत नाहीं; परंतु उच्च तऱ्हेचें मानसिक किंवा बौद्धिक शिक्षण जर एकाद्यानें संपादन केलें अथवा श्रेष्ठ कामगिरी केली, तर त्यास विशेष अधिकार दिल्यानें कांहीं बिघडत नाहीं, कारण त्याच्या श्रेष्ठ गुणाबद्दल तें योग्य बक्षीस समजलें पाहिजे. राजानें किंवा राष्ट्रांतील प्रमुख अंमलदारानें देशांतील कर्तव्यनिष्ठ व सुसंस्कृत लोकांमधून मंत्री निवडावे आणि त्यांच्या सल्ल्यानें राज्य चालवावे. मनुष्याचें मन दुर्बल व मर्यादित असतें, म्हणून राष्ट्रकल्याण करण्यांत तरबेज असलेल्या इतर माहितगारांकडून पूर्तता करून घेतल्याशिवाय कोणत्याहि विषयाचा सर्व बाजूंनीं विचार होऊन तो अंमलांत आणितां येत नाहीं. जबाबदारीशिवाय हक्क मिळत नाहीं, आणि जसजसा जास्त अ-

धिकार संपादिला जातो, तसतशी जबाबदारीहि वाढत जाते. पित्याचा पुत्राशीं जो संबंध तोच राजाशीं प्रजेचा असतो, म्हणून राजानें प्रजाजनांस सुखी राखिलें पाहिजे, त्यांच्याकरितां उत्तम कायदे केले पाहिजेत, त्यांस उत्कृष्ट शिक्षण देऊन कर्तव्यबुद्धि जागृत केली पाहिजे आणि जीवनसंग्रामामध्यें यश मिळविण्यासाठीं त्यांस समर्थ केलें पाहिजे. ज्या राष्ट्रांत नमुनेदार राजा असतो आणि प्रजाजन कर्तव्यदक्ष व समाधानांत असतात, त्या राष्ट्रास शत्रूचें किंवा प्रतिस्पर्ध्याचें भय नसतें. शिवाय त्यापासून इतर राष्ट्रांस उत्तम उदाहरण सांपडतें आणि तेथील प्रजाजन या राष्ट्राचा आश्रय करितात. ”

हें राजाचें भाषण ऐकून तपस्वी जामातानें प्रश्न केला—“ राष्ट्रांतील प्रजाजनांची चित्तवृत्ति बहुधा किती प्रकारची असते ? ” तेंव्हां राजा म्हणाला—“ मनुष्याच्या चेहऱ्याप्रमाणेंच चित्तवृत्तीचे प्रकार अनेक आहेत, दोन देखील एकमेकांशीं जुळत नाहींत, परंतु कांहीं मुख्य लक्षणांचें सामान्य वर्गीकरण करितां येतें. (१) पुष्कळ लोक शान्त असून, सरलता, सुस्वभाव व खरेपणा यांचा पगडा त्यांच्या शारीरिक व मानसिक क्रियांवर बसलेला असतो. (२) कांहीं लोक अभिमानी असतात आणि वास्तविक स्थितीपेक्षां त्यांना अधिक डौल करावासा वाटतो. (३) कांहीं लोक रसिक असून ज्या त्या गोष्टीची विनोदी बाजू तेवढी घेतात आणि इष्टमित्रांस अनुकरण करण्यास लावितात. (४) कांहीं लोक गर्विष्ट असतात, आणि जे प्रतिबंध करीत नाहींत किंवा फार गरीब असतात अशा बांध-

वांवर वर्चस्व स्थापण्यास कमी करीत नाहींत. (५) कांहीं लोक दांडगे असतात आणि जन्मापासूनच किंवा वाईट शिक्षणामुळें त्यांचें वर्तन चांगलें नसतें, ते दुसऱ्याच्या मनोवृत्तीची मुळींच पर्वा करीत नाहींत आणि दुसऱ्यास अशुभ वळण लावितात. चवथ्या व पांचव्या प्रकारचे लोक देशांत फार झाले तर त्यांना ताब्यांत ठेवण्यास समर्थ असे राज्यकर्ते पाहिजेत, नाहीं तर अशुभाचा संसर्ग मानवी चैतन्यास लवकर बाधत असल्यामुळें, ते सर्व लोकांना बिघडवून टाकतील आणि राष्ट्राचा मोठेपणा घालवितील. (६) कांहीं लोक चैनी असून त्यांची आळसाकडेच प्रवृत्ति असते. ते दुसऱ्याच्या कारभारांत पडत नाहींत व दुसऱ्याला आपल्या कारभारांत हात घालूं देत नाहींत. आपलें किंवा राष्ट्राचें बरें करावयास झटावें असें त्यांच्या मनांत सुद्धां येत नाहीं आणि जर फूस दिली तर मुळींच काम न करितां खेळण्याकडेच त्यांची प्रवृत्ति होते. जसजशी राष्ट्राची संपत्ति वाढते, भरभराट होत जाते व ऐषआराम आवडूं लागतो, तसतसा कामाचा कंटाळा येतो. फार झालें तर द्रव्यप्राप्तीसाठींच काम करावेंसें वाटतें, थोड्या कामासाठीं पुष्कळ पैशाची हांव सुटते, आत्मप्रतिष्ठेची कल्पना उद्भवते, आणि योग्य कालीं अधिक वीर्यवान् लोक येऊन देश काबीज करितात. जर राज्यकर्ते खरे देशभक्त असतील, तर राज्यांत आळसाचीं किंवा कर्तव्यांत हेळसांडपणाचीं चिन्हें दिसूं लागल्याबरोबर अशा दुर्गुणांचा बीमोड करण्यास अवश्य झटतील. ”

इतकें बोलून, तपश्चर्येचीं मर्में काय आहेत तीं समजावून देण्यासाठीं राजानें जामातास विनंति केली. तेव्हां योगी म्हणाला—" तपश्चर्येचें मर्म, उद्देश, नियम व क्रिया काय आहेत तें पूर्णपणें समजावून देण्याची योग्यता अजून माझ्यामध्यें आलेली नाहीं, तथापि इतकें सांगतां येईल कीं जसे राजे आपल्या ज्ञानाप्रमाणें आपलीं कर्तव्यें उत्साहानें करूं शकतात, त्याप्रमाणें तपस्वीलोक स्वीकारलेल्या आनुष्यक्रमांत आपलीं कर्तव्यें उत्कृष्ट रीतीनें बजावतात.

" संसारी लोक यथेच्छ उपभोग घेऊन जें सुख मिळवितात तेंच आत्मसंयमनानें संपादन करण्याचा प्रयत्न तपस्वी करितात. बाळपणीं व तरुणपणीं इतर ज्ञानाच्या प्राप्तीसाठीं ज्या मार्गाचा अवलंब करितात तसाच मार्ग तपश्चर्येमध्यें स्वीकारिला जातो. मुलांस व मुलींस शाळेंत घालून नियमित शिक्षणक्रमांत तयार करितात आणि मग जीविताचीं कर्तव्यें अंगावर घेण्यास तीं योग्य होतात. अवज्ञा करणाऱ्या व हट्टी विद्यार्थ्यांनीं आपले दुर्गुण टाकावे म्हणून त्यांस शोधनालयांत ठेवितात. तपस्व्याचा मार्ग स्वीकारणें असेल तर एकान्तवास पत्करिला पाहिजे, म्हणजे तो उद्देश सिद्धीस जाईल. अभिमानानें ग्रस्त झालेले पुरुष व स्त्रिया, राजे, राजपुत्र, सरदार, बडेलोक हे विवक्षित कारणासाठीं एकेकटे रहातात. ज्या कारणाकरितां संसारी लोक एकटे राहूं शकतात, त्याच कारणासाठीं तपस्वी लोक एकान्तवास पत्करीत नाहींत, तरि प्रपंच टाकून आश्रमधर्म चालवावा आणि आपला हेतु लवकर सिद्धीस

न्यावा, हाच त्यांचा उद्देश असतो. जेव्हां तपस्वी आपलें ध्येय संपादन करितो आणि आन्तर व बहिश्चर शत्रूंच्या हल्ल्यापासून चित्ताचें रक्षण करण्यास अवश्य असें कवच नीट धारण करितो, तेव्हां तो योगी जगामध्यें निर्भयपणें हिंडतो आणि शत्रू जिंकल्यावर राजा जसा स्वस्थपणें राज्यकारभार चालवितो, तद्वत् त्याला कशाची बाधा होऊं शकत नाहीं.

" हा उद्देश सिद्धीस नेण्यासाठीं मी आश्रमधर्माप्रमाणें वागत असतां, आपण माझें एकान्तवासव्रत मोडिलें आणि माझा सत्कार केला. या व्रतांत मीं जर पूर्णता मिळविली असती, तर कोणत्याहि राजापासून किंवा सैन्यापासून मला पीडा झाली नसती, आणि आपल्या दिव्य कन्येचा स्वीकार मीं कधींच केला नसता. ती आतां खुषीनें तपस्विनी होण्यास तयार झाली आहे, आणि असा एक दिवस येईल कीं जेव्हां सर्व दुःखांपासून व संशयापासून सुटून आह्मी दोघेजण आपणापुढें येऊं आणि ते वेळीं मोठ्या सदाचारी राजाची प्रजा बनण्यास आह्मी समर्थ होऊं."

इतकें बोलून तो जामात राजकन्येसह राजवाड्यांतून निघाला व तपस्व्याच्या एकान्तांतील पर्णकुटिकेंत गेला. ताड वृक्षांच्या बनविलेल्या झोंपडीमध्यें भार्येस ठेवून, नेहमींप्रमाणें कंदफलें आणण्याकरितां तो वनांत गेला आणि जीं कंदफलें मिळालीं तीं आणून स्त्रियेस तीं खाण्याचा आग्रह करूं लागला. राजकन्येनें भूक लागली नाहीं असें सांगून कशालाहि स्पर्श केला नाहीं. मग तपस्व्यानें त्यापैकीं वाटेल तें खाऊन बाकीचें दुस-

ऱ्या दिवसाकरितां जपून ठेविलें. हें पाहून राजकन्या बेशुद्ध झाली. तिला शुद्धीवर आणून योगी म्हणाला— " तपस्व्याचे खाण्याचे पदार्थ पाहून जर तुला घेरी येते, तर ते खाऊन तुझी अवस्था काय होईल कोण जाणे. " तेव्हां राजकन्या म्हणाली—" हे खाण्य चे पदार्थ पाहून माझी बेशुद्धि झाली नाहीं, तरि स्त्रीधन म्हणून अर्धें राज्य माझा बाप देऊं लागला असतां तुम्हीं स्वीकार केला नाहीं आणि दुसऱ्या दिवसाकरितां एवढेसे खाण्याचे पदार्थ जपून ठेवितां याचा मला फार चमत्कार वाटतो. हा तपश्चर्येचा प्रकार खरोखर विचित्र दिसतो. "

या गोष्टीचें तात्पर्य असें आहे कीं—मोठा अभिमानी पुरुष जरी झाला, तरी संकटांत किंवा अडचणींत सांपडला असतां निराधार होऊन आपली योग्यता विसरून जातो. दुसरें असें कीं तपस्व्याचा बाह्य पोषाख अंगावर घेतला म्हणजे तेवढ्यानें तपस्वी बनत नाहीं. तिसरें, कोणत्याहि कुळांत जन्म होवो व कसेंहि शिक्षण मिळो, जी स्थिति प्रारब्धानें प्राप्त होईल तिच्याशीं एकात्मता करून घेऊन संतोषांत राहिलें पाहिजे. तीच खरी संस्कृति होय.

प्रकरण ६

प्रधान तत्त्वें

(श्लोक)

सर्वस्यैव जनस्यास्य विष्णुरभ्यन्तरे स्थितः ॥
तं परित्यज्य ये यान्ति बहिर्विष्णुं नराधमाः ॥ १

(आर्या)

सर्व जनांच्या हृदयीं व्यापक तो विष्णु सर्वदा राहे ॥
त्यासी सोडुनि अन्या देवा भजणार अधम तो आहे ॥ १

प्रकरण ६

प्रधान तत्त्वें

ज्या मूलतत्त्वांप्रमाणें वागलें असतां मनुष्यमात्रास सुखप्राप्ति होऊन त्याच्या संततीसहि आनंदाचा लाभ होऊं शकतो, तीं येणेंप्रमाणें आहेत:—

१. सनातन, सर्वशक्तियुक्त, सर्वज्ञ असें ईश्वरी तत्त्व सर्व जगास व्यापून राहिलें आहे.

२. दृश्य, अदृश्य, ज्ञात, अज्ञात, व्यक्त, अव्यक्त, प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष अशा सर्व शक्ति याच तत्त्वांत उत्पत्ति, स्थिति व लय पावून इतर शक्तींस उपयोग होईल अशा कालीं व स्थलीं, अशा परिस्थितीमध्यें व संयोगामध्यें पुनः आविर्भूत होतात.

३. या शक्तींमध्यें अत्यंत अद्भुत व श्रेष्ठ अशी शक्ति म्हटली म्हणजे मनुष्य होय, कारण तिजमध्यें शरीर व चैतन्य यांचा संयोग असून, इतर अनेक शक्तींवर अंमल चालविण्यास नानाप्रकारचे उपाय योजण्याचें सामर्थ्य असतें आणि आपणास यदृच्छेनें सुखी किंवा दुःखी करण्याचा अद्भुत गुणहि रहातो.

४. पृथ्वीवरील संस्थांस वाटेल तें रूप देण्याची श्रेष्ठ व प्रधान शक्ति अंगीं असल्यामुळें, मनुष्याचीं कर्तव्यें येणेंप्रमाणें होतात:—(अ) सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून अन्तापर्यन्त आपण सतत अस्तित्वांत आहों अशी प्रतीति होणें, (ब) परिच्छिन्न जीवाच्या आध्यात्मिक अंशाच्या अमरत्वाचा अनुभव घेणें, (क) जगांतील

सचेतन व्यक्तींस सुख होण्याकरितां सर्व शारीरिक व मानसिक वीर्याचा उपयोग होईल असें जीविताचें नियमन करणें.

९. मानवी प्रयत्नानें पुढील कार्यें साध्य होतातः—(अ) धैर्य, आशा, श्रद्धा, अनुकंपा इत्यादि चैतन्याच्या मर्दानी गुणांचा परिपोष व वृद्धि करणें. (ब) भय, निराशा, मत्सर, क्रूरपणा वगैरे दुष्ट चित्तवृत्तींचें निर्दालन करणें. (क) मानवी व मानवेतर स्वभावांच परिशीलन करून आणि कोणत्याहि भाषेंत थोर महात्म्यांनीं प्रकट केलेल्या विचारांचा व प्रतिपादित केलेल्या सिद्धान्तांचा अभ्यास करून आपली संस्कृति संपादणें. (ड) सुख व पूर्णता यांच्या प्राप्तीसाठीं सतत चाललेल्या मनुष्याच्या प्रगतीस विघ्न करणाऱ्या व कोणत्याहि रूपानें प्रकट होणाऱ्या अशुभाचें उन्मूलन करणें.

६. मानवी चैतन्याचे प्रबल शत्रू म्हटले म्हणजे भय व अशुभ हीं होत. थोडेंसें शिक्षण व थोडासा विचार असला कीं भय नष्ट होतें. मानवी कल्पनेप्रमाणें मृत्यूसारिखा दुसरा घातच नाहीं, तथापि या अवश्यंभावि नाशासारखी निश्चित गोष्ट मनुष्याच्या जीवितांत दुसरी कोणतीहि संभवत नाहीं अशी एकदां मनाची समजूत होऊन ती कायमची बाणली असतां, या अपरिहार्य संकटाचें भय कधींच वाटणार नाहीं. मृत्यूचें भय एकदां नाहींसें झालें म्हणजे दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या भयाला अन्तःकरणांत थारा मिळणार नाहीं, कारण अनिवार्य अशा मृत्यूचें भय नष्ट झालें असतां मनुष्यासारिखा परिच्छिन्न असा कोणताहि प्राणि किंवा

शक्ति त्याला पीडा करूं शकणार नाहीं हें उघड आहे. खऱ्या मर्दाला भयाचा गंधहि नसतो.

अशुभाविषयीं असें आहे कीं—आपणच त्याचे लाड करून व त्याचें मूळ उपटून टाकण्याची हयगय करून त्याला अस्तित्वांत आणितो—अशी एकदां खात्री पटली पाहिजे म्हणजे क्षणिक सुखाकरितां व चैनीकरितां अशुभाशीं लाडीगोडी केल्यापासून निरंतरचें नुकसान होणार हें निगमन टाळतां येणें अशक्य आहे. घराचा मालक शहाणा असला म्हणजे आपल्या बसावयाच्या जागा तेवढ्याच स्वच्छ व नीटनेटक्या करून ठेवीत नाहीं. त्याला ठाऊक असतें कीं, चाकरांच्या खोल्या, तळघरें, छपराजवळच्या जागा, कोनाकोपरा व रस्त्यांतल्या नळांत सोडून दिलेल्या घरांतल्या मोऱ्या—इतक्या सर्व ठिकाणीं जर उत्तम प्रकारची स्वच्छता राखिली नाहीं, तर रोगाचें बीज उत्पन्न होऊन त्याला योग्य संधि मिळाली असतां तें वाढत जाईल आणि आपला व मुलाबाळांचा नाश झाल्यावांचून रहावयाचा नाहीं. सैन्य अफाट असलें, त्यांतील शिपाई अंगापिंडानें मजबूत असले, म्हणजे हुशार सेनापति संतुष्ट होत नाहीं. त्याला ठाऊक असतें कीं त्यांची शिस्त नीट नसेल, त्यांच्या अंगीं धैर्य, सहनशक्ति व अक्कल हीं नसतील तर लढाईमध्यें त्यांची योग्यता मेंढरांच्या कळपाप्रमाणेंच होईल. यासाठीं जे शिपाई कूच करितांना इतरांच्या रांगांमध्यें घोंटाळा करितील अथवा ज्यांच्यामुळें भित्रेपणाची बाधा इतर शिपायांस होण्याचा संभव असतो अशा शिपायांस उत्तम सेनापति काढून टाकितो.

नमुनेदार विद्यालयाचा अधिकारी आळशी व वाईट मुलांस हांकून देतो, नाहीं तर चांगल्या मुलांस वाईट वळण लागून शाळेची अप्रतिष्ठा होण्याचा संभव असतो. आर्य साधु म्हणतात कीं, संसारामध्यें ग्रस्त झालेल्या चि-त्तांत ज्ञानप्रकाशाचे किरण शिरत नाहींत, यासाठीं अन्तरात्म्याचें व बहिर्मुख इंद्रियांचें नियमन झाल्याशि-वाय व सत्समागमाशिवाय संसाररूपी मेघ वितळत ना-हींत. म्हणून, आपणास व मुलांबाळांस शाश्वत सुख व्हावें अशी इच्छा असेल, तर अशुभ व पाप जेथें दिस-तील तेथून तीं नष्ट केलीं पाहिजेत. मनुष्याला असें वाटेल कीं देशबांधवांस अज्ञानांत किंवा दुःखांत ठेवून अथवा अनिष्ट सहचरांस दूर राखून आपणास संसर्ग टाळतां येईल व सुखांत रहातां येईल, परंतु भोंवतालीं सृष्टीचें निरीक्षण केलें असतां, हा त्याचा मोह नष्ट होईल. ज्योतिःशास्त्रावरून असें समजतें कीं एकमेकांपासून हजारों कोस अंतरावर असलेल्या ग्रहांचा परिणाम प-रस्परांवर घडतो. इतर शास्त्रांवरून असें सिद्ध होतें कीं नैतिक व भौतिक संकटें, अति प्राचीन कालापासून अग-दीं भविष्यत् कालापर्यन्त आणि पृथ्वीच्या या टोंका-कापासून त्या टोंकापर्यन्त, चोहोंकडे पसरत जातात. पृथ्वी व आकाश हीं अतिशय दूर असून दिसण्यांत त्यांचा कांहीं संबंधहि नाहीं, तथापि पृथ्वीपासून अ-नेक वायु निघून स्वच्छ आकाशास काळिमा आणितात आणि आकाशहि जलप्रलय व वादळें उत्पन्न करून त्याचा वचपा काढून घेतें. कोणत्याहि विद्यमान वस्तूचा सृष्टिश-क्तींवर थोडा तरी परिणाम घडल्याशिवाय रहात नाहीं.

स्वसंरक्षणाकरितां, प्रबल शक्तींना दुर्बल शक्तींस आपणांस मिळून तरी घ्यावें लागतें, नाहीं तर त्यांचा नायनाट तरी करावा लागतो. ह्यापासून प्रबलांचा व दुर्बलांचा फायदा होतो. अशा क्रियेनें प्रबलांस संसर्गाचें व पुढील धोक्याचें भय नाहींसें होतें आणि दुर्बलांस छल व द्वेष या दुष्ट वृत्ति जन्मभर सोसाव्य लागत नाहींत.

७. भय व अशुभ नष्ट झाल्यावर, मानवी चैतन्यास शुभप्राप्तीकडे आपल्या वीर्याचा उपयोग करण्यास अवसर सांपडतो आणि हा तर ज्ञानाचा परिणाम होय. व्यक्तीच्या, वर्गाच्या, राष्ट्राच्या——कोणाच्याहि हातून शुभ घडो, त्याचें लक्षण भेदाभेद न करितां सूर्याप्रमाणें सर्वांस सारखा प्रकाश देणें हें होय. आपला प्रकाश खुलून दिसण्याकरितां इतरांस अंधारांत ठेवण्याचा उपक्रम केला असतां त्याचें शुभत्व नष्ट होतें. निसर्गाचा असा नियम आहे कीं जडद्रव्य किंवा चैतन्य प्रच्छन्न राहिलें असतां, त्याचा नाश होणारच. त्यास सर्वकाल कर्मशील राहिलें पाहिजे, मग त्यापासून शुभ होवो कीं अशुभ होवो. दुसऱ्यास पीडा करून आपला फायदा करून घेणें असेल, तर दुसऱ्याचा नाश झाल्याशिवाय वाईट परिणाम टाळतां येणार नाहींत. अज्ञानांत व स्वार्थसाधूपणांत आयुष्य घालविलें असतां, इहपरलोकीं आपणास व दुसऱ्यास दुःख होणें हेंच त्याचें फल होय. अशा प्रकारच्या जीवितांत शान्तीची प्राप्ति मुळींच नाहीं, कारण शुभ म्हणजे काय हेंच कळत नाहीं आणि हवा असतो तो क्षणिक आनंद एका मार्गापासून झाला

नाहीं कीं दुसऱ्याचें अवलंबन करावें लागतें. बुद्धिशक्तीचा उचित प्रयोग होण्यासाठीं ज्ञानप्रकाश अवश्य आहे. अज्ञानी मनुष्याला बुद्धीचा उपयोग करितां येत नाहीं, कारण बीज जरी असलें तरी त्यावर प्रकाश पडून कर्मशीलता उत्पन्न झाली पाहिजे. बुद्धीचें वीर्य हेंच कीं शरीरांतून स्वार्थपरतेचें विष काढून टाकिलें पाहिजे व विषयानंदाची वासना कधींच तृप्त होत नाहीं अशी बालंबाल खात्री झाली पाहिजे. ज्या मार्गापासून शेवटीं दुःख किंवा संकट येणार असा मार्ग टाळण्यांतच हुशारी असते. स्वार्थसाधूपणाची मैत्री अस्थिर समजावी. जो आपल्या चैतन्याची व बुद्धीची सांगणी ऐकतो व तदनुरूप वागतो त्यानें असें मानावें कीं आपणास निरंतरचा व खरा मित्र मिळाला आहे.

८. प्रत्येक वस्तु ज्या कामाकरितां उत्पन्न झालेली असते तेवढ्यापुरतें तिजमध्यें सामर्थ्य असतें. हें सामर्थ्य कमी करून त्याचा नाश करण्यासाठीं विरुद्ध शक्ति झटत असतात. जी शक्ति प्रबल असेल ती आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला जिंकून टाकिते. मनुष्याच्या शरीरांत निसर्गदत्त विवक्षित शक्ति असून ती विवक्षित कालपर्यन्त टिकणारी असते. जेव्हां मनुष्य, पशु, शारीरिक किंवा मानसिक रोग--अशा एकाद्या शत्रूनें ग्रस्त होऊन त्याचा प्रतिकार करण्यापुरतें देहांत त्राण असेल, तर तो जगतो, नाहीं तर नाश पावतो. मित्र, औषध, उपाय--वगैरे बाह्य साधनांनीं त्या वेळेपुरता कमी-जास्त गुण येऊं शकेल, परंतु शरीरांत पूर्वस्थितिप्रापक हवें तितकें सामर्थ्य असल्याशिवाय कोणत्याहि गोष्टीचा उपयोग

होणार नाहीं. अशा तऱ्हेचा ग्रास न व्हावा यासाठीं वीर्यरक्षण हाच उपाय आहे. वीर्यरक्षणाचा मार्ग हाच का हलकट व क्षयकारक नादांमध्यें पौरुषाचा नाश करूं नये व मानवी आचाराचे जे निसर्गनिर्मित नियम आहेत त्यांचें प्रतिपालन केलें पाहिजे. शिवाय ही आचारव्यवस्था मनुष्याच्या आत्मसंयमनावर अवलंबून रहाते.

९. व्यक्तीचें पूर्वस्थितिप्रापक सामर्थ्य म्हणजे त्याची नैसर्गिक प्राणशक्ति होय आणि ती जपून ठेविली असतां धोक्यापासून व नाशापासून त्या व्यक्तीचें संरक्षण होतें. राष्ट्रांतील पूर्वस्थितिप्रापक सामर्थ्य म्हणजे तेथील बुद्धिमान् व हुशार लोकच होत आणि अन्तर्बाह्य स्वार्थसाधूंच्या अभियोगाचा प्रतिकार करण्यास समर्थ इतके ते लोक असले, म्हणजे तें राष्ट्र जिवन्त राहून त्याची भरभराट होते. अशा लोकांची संख्या कमी होऊन ते आळशी व राष्ट्राच्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष्य करणारे झाले, तर अन्तर्गत बेबंदशाही माजते किंवा बाह्य शत्रु प्रबल होऊन राष्ट्राचें महत्त्व कमी होतें. यासाठीं राष्ट्राचें भय नाहींसें करण्याकरितां मुख्य अंमलदारांचा मोठेपणा व शक्ति हीं राखिलीं पाहिजेत, तसेंच अंमलदारांच्या सामर्थ्याचें रक्षण करण्यासाठीं सर्वांशीं अन्तर्बाह्य व्यवहार करितांना न्याय व नीति हीं शाश्वत तत्त्वें पाळिलीं पाहिजेत आणि खाजगी किंवा राष्ट्रीय हेतूसाठीं प्रजाजनांच्या दुर्बलपणाचा फायदा घेतां कामा नये. ही पूर्वस्थिति प्रापकशक्ति क्षीण होऊन अन्तर्बाह्य विरोधकारक शत्रूशीं झगडण्यास असमर्थ झाली म्हणजे व्यक्तीची

किंवा राष्ट्राची घटना नाश पावते आणि आपल्या घटकद्रव्यांत लीन होते.

व्यक्तीच्या शारीरघटनेचा नियम असा आहे कीं ज्या अन्नाचा व पेयाचा उदरामध्यें प्रवेश होतो त्यांचे अंगीं शरीरपोषण करण्याचे धर्म असून त्यांचें रूपान्तर रक्त, मांस, स्नायु, मांसपिंड, मज्जा, हाडें व शुक्र यांच्यामध्यें योग्य प्रमाणानें झालें पाहिजे. जोंपर्यन्त शरीरपुष्टीला अवश्य अशीं द्रव्यें अन्नापासून मिळतात, तोंपर्यन्त शरीराची वाढ होऊन रोग व क्षय टाळतां येतात. जेव्हां अन्नापासून अवश्य अशीं द्रव्यें उत्पन्न होत नाहींत किंवा शरीराचा समतोलपणा राखण्यास अवश्य असलेलीं द्रव्यें कमीजास्त प्रमाणांत तयार होतात, तेव्हां शरीर जोमांत असेल तर त्याचे परिणाम हळू हळू अनुभवास येतात व शरीर खंगत चाललें असेल तर ते परिणाम लागलींच घडतात आणि अनुकूल संधीची सतत वाट पहाणाऱ्या प्रतिरोधी विकारांस शेवटीं शरीर बळी पडतें.

व्यक्तीप्रमाणेंच, राष्ट्राच्या घटनेंत समतोलपणा राखण्यासाठीं त्याला योग्य पोषण मिळालें पाहिजे राष्ट्राचें पोषण पुढील प्रकारांनीं होतें—सुसंस्कृत मुत्सद्दी, स्वार्थत्यागी कामगार व पुढारी, थोर व ज्ञानसंपन्न शिक्षक, असामान्य धैर्य व शान्ति, राष्ट्रकल्याणासाठीं अविश्रान्त तत्परता, प्रामाणिकपणानें मिळविलेली पुष्कळ संपत्ति, नैतिक महत्त्व वाढविण्यास व उच्छृंखल प्रजाजनांस ताळ्यावर आणण्यास लागणारा राष्ट्रीय उत्साह—ह्या मार्गांनीं राष्ट्राचें पोषण घडतें. वार्धक्यामुळें, बुद्धि-

हीनतेमुळें, किंवा मृत्यूमुळें होणारी पोषक द्रव्यांची उणीव जोंपर्यन्त नवीन पुरवठ्यानें भरून जात असते, तोंपर्यन्त राष्ट्राचा जोम व भरभराट हीं कायम असतात. वरील उणीवा भरून काढण्यांत कांहींमध्यें फाजीलपणा झाला व कांहींमध्यें कमीपणा आढळला, अथवा कांहीं वर्गांत कोणत्याहि प्रकारचा अनाचार किंवा अनीति आढळली आणि अधिकारी लोकांनीं त्याचा कानाडोळा केला, तर राष्ट्रकल्याणास अवश्य असा समतोलपणा नष्ट होतो, व राष्ट्राचा विनाश होऊन कावळ्याप्रमाणें टपून बसलेल्या शत्रूंस त्यावर हल्ला करण्यास उत्तम संधि सांपडते.

१०. धर्मग्रंथांत आचार्य असें प्रतिपादितात कीं सृष्टीचा सर्गस्थितिलयकर्ता जो अचिंत्य परमेश्वर त्याची भक्ति देवळामध्यें जाऊन अवश्य करावी. मूर्ख लोक याचा अर्थ भलताच करितात. ते असें समजतात कीं देवळाबाहेर कोणतेंहि पाप केलें तरी चालतें, देशांतील संरक्षक कायदे मोडले नाहींत म्हणजे झालें; देशबांधवांनीं आपणास कांहीं एक पीडा केली नसून त्यांचा द्वेष मनांत गुप्तपणें केला तरी हरकत नाहीं; कारणाशिवाय त्यांजवर खोटेपणाचा व अप्रामाणिकपणाचा आरोप आणला तरी चालतो; पाहिजे त्या उपायांनीं देशबांधवांचें नुकसान करून आपला फायदा करून घ्यावा; क्रोध, मत्सर, निंदा, द्वेष वगैरे दुष्ट वृत्तींचा परिपोष, वाचेनें नाहीं, तरी मनानें व कृतीनें केला असतां हरकत नाहीं; आपला लाभ होत असला व शिक्षा होण्याचा संभव नसला म्हणजे संधि सांपडल्या-

बरोबर लोकांच्या मनाची शान्ति दवडावी, बेअब्रू करावी, द्रव्याचा अपहार करावा. इतक्या जरी मूर्खपणाच्या गोष्टी केल्या, तथापि जोंपर्यन्त एकाद्याची भरभराट होत असते व तो नियमानें देवळांत जात असतो, तोंपर्यन्त त्याला सद्गुणी व लोकनायक समजण्यास हरकत नाहीं.

पण ही कांहीं परमेश्वराची भक्ति खास नव्हे. विशिष्ट स्थळीं जाऊन पुराणें व व्याख्यानें ऐकण्यांत, किंवा श्रद्धेच्या व पावित्र्याच्या बाह्य चिन्हांत भक्ति रहात नाहीं. असल्या आचारानें लोक सद्गुणी म्हणतील परंतु तदनुरूप सत्कृत्यें व सद्विचार घडत नसतील, तर असल्या पांघरुणाखालीं ढोंगीपणास व कपटास मात्र उत्तेजन मिळूं शकेल. प्राणिमात्र जागा असो, निद्रेंत असो, त्याच्या शारीरिक व नैतिक कल्याणासाठीं निसर्गसिद्ध सनातन नियमास अनुसरण्यांतच खरी भक्ति असते. निद्रेंत असो—असें म्हणण्याचें बीज हेंच कीं सदाचारी मनुष्य निद्रेंत असतांहि त्याचे चित्तास स्थैर्य, शान्ति वगैरे सद्गुणांचा अनुभव येऊन स्वप्नेंहि उत्तम प्रकारचीं पडतात.

११. आपलें चित्त सर्वदा शुद्धावस्थेंत ठेवून वडीलपुरुषांस बापाप्रमाणें व धाकट्या पुरुषांस भावाप्रमाणें मानावें, तसेंच वडील स्त्रियांस मातेप्रमाणें व धाकट्या स्त्रियांस बहिणीप्रमाणें मान द्यावा. एक साधु म्हणतो—

(श्लोक)

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ॥
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पंडितः ॥ १

म्हणजे, दुसऱ्या बायकांस आईप्रमाणें, दुसऱ्याच्या धनास मातीच्या ढिकळाप्रमाणें, प्राणिमात्रास स्वतःप्रमाणें जो समजतो तो पंडित होय. आपण सदाचारी, निरोगी, उदार व ज्ञानी होण्यास जें जें अवश्य आहे तें या श्लोकांत वर्णिलें आहे. बाह्य पदार्थांशीं व्यवहार करितांना, अन्तःकरणांतील दुष्ट विचार पूर्णपणें नष्ट होईतोंपर्यंत, आत्मसंयमनाचा अभ्यास निग्रहानें केला पाहिजे, म्हणजे त्या संवयीनें दुसरा निसर्ग उत्पन्न होईल. इंद्रियांचें व चित्ताचें नियमन केल्याशिवाय कोणतेंहि सुख टिकणार नाहीं आणि निरंतर कल्याण होणार नाहीं.

१२. कोणाचा द्वेष करूं नये, कोणाच्याहि सुखाचा मत्सर करूं नये, दुसऱ्याच्या कल्याणापासून आनंद मानावा आणि आपलें नुकसान झालें असतांहि समाधानांत रहावें. हाच विचार पुढील श्लोकांत दिला आहे—

पूर्वमिष्टमनिष्टं त्व-
मनिष्टं चेष्टमित्यपि ॥
परिकल्प्य तदभ्यासात्
तत्ततोऽपि परित्यज ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे पूर्वीं जें इष्ट वाटतें तें पुढें दुःखकारक होतें, तसेंच जें प्रथम अनिष्ट वाटतें तें नंतर सुखकारक होतें—ही गोष्ट ध्यानांत आणून तोच अभ्यास ठेवावा, म्हणजे सुखदुःखांचा विसर पडेल.

या वचनांत जीवितसुखाचें तत्त्व भरलें आहे. हें तत्त्व एकदां समजून घेऊन ध्यानांत ठेविलें असतां कोणत्याहि अशुभापासून पीडा होणार नाहीं. कितीहि अ-

डचण, अपाय, प्रत्यवाय, हानि झाली तरी मनाची हुशारी कायम राहील आणि जीविताच्या कोणत्याहि शाखेंत गुंतलें तरी भय न वाढतां व शंका न येतां मन आपलें काम चालू ठेवील. चित्ताची अशी खात्री असते कीं कोणतीहि अवस्था निरंतर असत नाहीं आणि शुभ जें आहे तें चित्तांत राहील तितका वेळ ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे व अशुभाविषयीं कधीं निराश होऊं नये, कारण आज नाहीं उद्यां केव्हां तरी त्याचा पतिकार होणारच. वीर्याचा प्रयोग करून अशुभाचा प्रतिकार लवकर होतो अशी खात्री असली म्हणजे अशुभाचा नाश हटकून होतो.

आत्मसंयमनाचा एक मार्ग असा आहे कीं निषिद्ध पदार्थांकडे वासना जाऊं देऊं नये, आणि असें लक्षांत ठेवावें कीं वासनांच्या अनुरोधानें वागलें असतां दुःख होणारच, मग त्यांची तृप्ति होवो किंवा न होवो. दुसरा मार्ग असा कीं सर्वदां चित्ताची शान्ति व समाधान राखून सर्व व्यक्तींमध्यें, चालक शक्तींमध्यें व सृष्टींतील नानाविध पदार्थांमध्यें परमेश्वराचें स्वरूप कसें व्यक्त होत असतें तें अवलोकन करावें.

१३. शुद्धि दोन प्रकारची आहेः—(अ) बाह्य किंवा भौतिक आणि (ब) आन्तर अथवा मानसिक. बाह्य शुद्धि कांहीं कालपर्यन्त सहज प्राप्त होते; पाणी, माती, स्पंज, साबण इत्यादिकांचा उपयोग केला असतां बाह्य पदार्थांच्या संसर्गानें किंवा मांसांतून बाहेर निघून त्वचेवर जो मळ सांचतो तो नाहींसा होतो. त्वचेच्या रंध्रांतून पदार्थांचें बहिर्गमन नेहमीं चालू असतें आणि

कितीहि संशोधन केलें तरी पुष्कळ वेळपर्यन्त त्वचा शुद्ध रहात नाहीं. तथापि ज्याची पूर्ण शुद्धि होतच नाहीं त्याला स्वच्छ ठेवण्याकडे मानवीप्रयत्न चालू असतो, यावरून असें सिद्ध होतें कीं शहाणपण व अनुभव यांपेक्षां संवय व संप्रदाय यांनीच मनुष्याचें आचरण नियमित होतें. बाळपणापासून मिळालेल्या शिक्षणाप्रमाणेंच कांहीं अंशीं शारीरिक शुद्धि करणें इष्ट असतें, कारण अमुक गोष्ट सुखाकरितां अवश्य आहे असें एकदां मनाला वळण लागलें म्हणजे तें प्राप्त झालेंच पाहिजे, नाहींतर दुःखांत परिणाम होईल. वारंवार शरीर शुद्ध केल्यानें सुखाची किंवा आरोग्याची प्राप्ति अवश्य होते असें नाहीं, कारण मनुष्याच्या जीवितासाठीं अवश्य होणारें घाणेरडें काम कांहीं व्यक्ति व वर्ग जन्मतः अथवा शिक्षणामुळें करीत असतात, तथापि बाह्यतः स्वच्छ परिस्थितींत जन्मापासून रहाणाऱ्या व वागणाऱ्या लोकांपेक्षां ह्या व्यक्ति व वर्ग लवकर आजारी पडतात किंवा अकालीं मरतात असा प्रकार मुळींच नाहीं. शिवाय, शरीर शुद्ध अवस्थेंत कधींच राखितां येत नाहीं, कारण तें अशुभ पदार्थांचेंच बनलेलें असतें आणि ज्या अन्नावर त्याची उपजीविका चालते, तें तर जीवकोटीच्या किंवा उद्भिज्ज कोटीच्या मलविसर्गामुळें तयार होणाऱ्या खतापासूनच उत्पन्न होतें, आणि एका विवक्षित अवस्थेंत त्या मलाची दुर्गंधि देखील मनुष्यमात्राला असह्य होते. चैतन्याप्रमाणेंच, शरीराला जी शुद्धि खरोखर हवी असते ती हीच कीं ज्या मूलस्थानापासून म्हणजे महाभूतांपासून देहाची उ-

त्पत्ति झाली आहे, त्या स्थानाच्या समागमानें शरीराचा जोम तरतरीत राहिला पाहिजे. शरीर निरोगी व बळकट राखण्यासाठीं पृथिवी, आप्, तेज व वायु या भूतांशीं समागम घडला पाहिजे, आणि जसजसा हा संसर्ग अधिक होत जाईल तसतसें आरोग्य वृद्धिंगत होईल. बाहेरील स्वच्छता व झगझगीत पोषाख याचा श्रीमंत लोकांना मोठा डौल वाटत असतो, परंतु सामाजिक कार्यांसाठीं त्यांना घरामध्येंच अडकून रहावें लागत असल्यामुळें, गरीब लोकांपेक्षां त्यांना दुखणीं व अकालीं मृत्यु येण्याचा संभव जास्त असतो, कारण त्यांच्या शरीराचा संबंध जनक महाभूतांशीं फार थोडा रहातो. जे लोक रानावनांत रहातात व ज्यांस अशा संसर्गाचा लाभ अधिक होत असतो, ते शहरांत वस्ती करणाऱ्या लोकांपेक्षां अधिक तेजस्वी व बळकट असतात. स्वच्छ पोषाख वगैरे बाह्य शुद्धीची हयगय करितां कामा नये, तथापि शारीरिक स्वच्छतेची मुख्य बाजू संभाळली पाहिजे, म्हणजे मोकळ्या हवेंत फिरणें, स्नानें करणें, पोहणें, शुद्ध मातीनें किंवा साबणानें त्वचा घासणें, विस्तवापाशीं शेकत बसणें इत्यादि गोष्टी अवश्य केल्या पाहिजेत. ज्या महाभूतांचा देह बनलेला असतो त्यांशीं संसर्ग नेहमीं होऊं दिला व चैतन्याच्या व्यापारामुळें होणाऱ्या क्षयापासून त्याचें रक्षण केलें, तर शरीराचा नाश लांबणीवर टाकितां येईल आणि प्राचीन ऋषींप्रमाणें सहस्रावधि नसली तरी शतावधि वर्षें आयुष्याची मर्यादा वाढूं शकेल.

मानसिक क्षेत्रामध्यें शुद्धि होणें कठीण आहे, पण

ती एकदां झाली म्हणजे कायम रहाते. शुद्ध व निर्दोष अशा उगमापासून चैतन्याची उत्पत्ति होते, म्हणून तें निसर्गतः अशुद्ध द्रव्यांपासून मुक्त असतें, परंतु, पर्वतापासून सपाट मैदानावर वहात जाणाऱ्या निर्झराप्रमाणें, घाणेरड्या द्रव्यांच्या संपर्कानें त्याची शुद्धि नष्ट होते. अशा संपर्कापासून चैतन्याचें रक्षण केलें असतां, त्याला शुद्धीकरणाची खरोखर गरज नसते, परंतु ऐहिक संप्रदाय व संगति यांपासून त्याला असा रंग चढतो कीं तेणेंकरून त्याचें स्वाभाविक परंपरागत धन आच्छादित होतें आणि स्वत्वप्राप्तीसाठीं अनेक विपत्ति भोगून योग्य शिक्षण व मार्गदर्शन यांचें साहाय्य घ्यावें लागतें. इतक्या कसोटींतून पार पडल्यानंतर, शरीराप्रमाणें त्याची शुद्धि फिरून नष्ट होत नाहीं.

१४. जीवितानंदाच्या प्राप्तीसाठीं श्रेष्ठ तत्त्व असें आहे कीं सर्वदां हुशारीनें रहावें आणि काळ फुकट घालवूं नये. जीवित अल्प असल्यामुळें अशाश्वत ऐहिक क्षेत्रामध्यें मनुष्य जे जे उद्योग करीत असतो त्यामुळें त्याची तृप्ति होत नाहीं, आणि नित्य व्यवहाराच्या कामाला अक्षय्यानंद प्राप्तीसाठीं कराव्या लागणाऱ्या दीर्घ प्रयत्नांची जोड केली, म्हणजे खरोखर काळ अगदींच मर्यादित वाटूं लागतो. सर्व साधु म्हणतात कीं आळस हा आपला वैरी आहे आणि कोणतीहि गोष्ट लांबणीवर टाकणें अत्यन्त धोक्याचें आहे. प्रपंचामध्यें यशप्राप्ति हवी असेल, तर नेहमीं उद्योग केला पाहिजे आणि काळ व धन यांचा मितव्यय केला पाहिजे. शाश्वत आनंदाच्या प्राप्तीसाठीं जीविताचीं व कर्तव्याचीं जीं उच्च

तत्त्वें आहेत त्यांचा बिघाड करणारा असा एकाहि विचार मनांत येऊं देतां उपयोगी नाहीं. अशा श्रेष्ठ जीविताचा आनंद सूर्यतेजाप्रमणें असतो, म्हणजे त्याचा प्रकाश अन्तर्बाह्य पसरलेला असतो.

१९. शाश्वत आनंद मिळविण्यासाठीं दोन मार्ग शक्य आहेत. पहिला मार्ग असा कीं एकाद्या पदार्थाबद्दल शुभवासना उत्पन्न झाली असतां, ती दृढ व उत्कट असली पाहिजे. बुद्धि व इच्छा या शक्तींचा प्रयोग त्याच लाभाकडे तत्परतेनें केला पाहिजे, आणि त्या वासनेचा जोर कमी करणारी दुसरी वासना उठूं देऊं नये. इतकी एकाग्रता संपादन केल्यावर इष्ट सिद्धि होणारच, पण वासनेपेक्षां बलवत्तर अशी एखादी प्रतिरोधक शक्ति आली असतां मात्र उपाय नाहीं. अशी गोष्ट घडली असतां असिद्धीचा दोष उद्योग करणारास न लागतां, बलवान् दुर्बलांना ग्रासून टाकितो हा जो निसर्गाचा शाश्वत नियम आहे, त्याच्या माथीं बसतो. तथापि अशा असिद्धीमुळें यत्न करणाराची हिम्मत खचतां कामा नये, कारण आपण दीर्घ प्रयत्न केलेला आहे एवढें समाधान राहील, आणि तसाच उद्योग चालवून अनुकूल संधीची वाट पाहिली तर असाहि काल येईल कीं जेव्हां बलवत्तर शक्तीचा जोर कमी होऊन पूर्वीची निर्बल शक्ति आपला प्रभाव चालवूं शकेल. येणेंप्रमाणें सृष्टीमध्यें विविध शक्ति चक्राकार फिरत असतात, बलिष्ठ शक्ति वर येते आणि तिचें वीर्य अर्थात् कमी झालें म्हणजे तिच्याहून बलवत्तर शक्ति तिच्या जागीं येते. जेव्हां अनेक समान शक्ति एका कालीं राहून, त्यांपैकीं प्रत्येक

बाकीच्यांचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न करील, तेव्हां त्या ज्या शाश्वत तत्त्वाचे प्रविभाग असतात, त्या तत्त्वाचें वैभव प्रकट करणाऱ्या शक्तिसमूहाचा सुंदर देखावा नजरेपुढें येईल.

दुसऱ्या मार्गामध्यें संपूर्ण वासनांचा क्षय करून एक सुद्धां चित्तांत शिल्लक राहिली नाहीं म्हणजे अक्षय्यानंद प्राप्त होतो. चित्ताचें स्वरूप वासनेवरून कळतें आणि एक वासना जरी राहिली तरी ती तृप्त झाली तर सुख होतें आणि अतृप्त राहिली तर दुःख होतें. स्वातंत्र्य हेंच चैतन्याचें स्वाभाविक लक्षण आहे, पण वासनेमुळें त्यास बद्ध व्हावें लागतें. याकरितां पहिल्या मार्गांत निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें वासनेचा जोर कमी असून यश व आनंद यांच्या प्राप्तीची आशा नसेल, तर शान्ति मिळण्याचें साधन एवढेंच कीं वासना उत्पन्न झाल्याबरोबर तिचा त्याग करावा. शरीरावर निर्दयपणें केलेले शस्त्राचे आघात सहन करणें व शारीरिक किंवा मानसिक दुःखें निमुटपणें सोसणें—यांमध्यें जर शौर्य वाटत असेल, तर जेव्हां मनुष्याला स्पष्ट कळत असतें कीं वासनांची तृप्ति न होईल तर त्या सर्वकाल जागृत राहून चित्ताची शान्ति नाहींशी करितील, अशा वेळीं वासनांशीं लढून त्यांवर जय मिळविण्यांत कमी शौर्य असतें असें नाहीं. विपत्ति भोगतांना काल दीर्घ वाटतो, सुखामध्यें तो लवकर निघून जातो, पण निर्वासन स्थितीमध्यें कालाची नैसर्गिक मर्यादा अनुभवास येते. निश्चिन्त रहाणें हें शुभ दैवाचें बीज होय, चिन्ता किंवा उत्कंठा टाकून दिली असतां वासनाक्षय होतो आणि कितीहि

संपत्ति मिळविली तरी या लाभापुढें ती कस्पटासमान आहे. सर्व बंधनांपेक्षां वासनेचें बंधन कष्टतर होय, कारण जो वासनाबद्ध होतो, त्याला, इतर बंधनांत असतां अधिकाऱ्यांकडून जीं सुखें प्राप्त होतात, तीं देखील मिळत नाहींत. वास्तविक पहातां सुखदुःखें शरीरास होत नाहींत, आत्म्यास तर तीं बाधत नाहींत. परंतु अज्ञानामुळें पुष्ट झालेल्या वासनांपासून तीं उत्पन्न होतात, आणि तें अज्ञान नष्ट झालें असतां सुखदुःखेंहि नष्ट होतात. अज्ञान हेंच पाप असून त्याचें क्षालन बुद्धिसामर्थ्यानें होतें; पण वीर्यवती अशी बुद्धि नसेल, तर अज्ञानरूपी पाप वृद्धिंगत होतें. ज्ञानाच्या योगानें वासनामेघाचा समूळ नाश झाला असतां अन्तःकरणामध्यें ईश्वरी तेज चमकूं लागतें. बाह्य पदार्थ नश्वर आहेत अशी खात्री पटल्याशिवाय ज्ञानापासून व मार्गदर्शनापासून शान्ति किंवा आनंद होत नाहीं. जीवितसुखास कारणीभूत जे जे पदार्थ आहेत त्यांमध्यें स्वार्थत्यागी व स्थिर असा मित्र श्रेष्ठ होय, आणि जो पुरुष आत्मरत असतो त्याला असा मित्र अन्तर्यामींच सांपडतो.

आपणास इष्ट अशी वस्तु दुसऱ्यापासून हिराऊन घेतली असतां आपण कांहीं वाईट करीत नाहीं अशी जी दुष्ट वासना अज्ञानापासून व द्वैतप्रतीतीपासून उत्पन्न होते, तिचा नाश झाला असतां वासनाक्षय सिद्ध होतो. वासना उत्पन्न होऊन विवेकबुद्धीनें शुभ ठरल्यास, ती सफळ करावी. अशा रीतीनें सतत वागणूक ठेविली असतां अशी खात्री होईल कीं सर्व वासना व्यर्थ आहेत, आणि इष्ट असेल त्याचें ग्रहण करावें व अनिष्ट असेल

तें टाळावें असें आपलें कर्तव्य नसून कोणत्याहि स्थितींत असतां शक्तीप्रमाणें वागावें एवढेंच आपलें कर्तव्य असतें. प्रथम विवेकबुद्धीचा उपयोग करून शुभ वासना तेवढ्या धराव्या, म्हणजे क्रमानें वासनाक्षय होत जाऊन ईश्वरप्राप्ति होते.

संसारांत अज्ञानी मनुष्याप्रमाणेंच शहाण्या मनुष्याची बाह्य वर्तणूक असून, फरक कायतो वासनाबंधनांतच रहातो. प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन जीविताचे मार्ग आहेत. प्रवृत्त मनुष्यास प्रपंचांत आनंद वाटतो व निवृत्ति म्हणजे शुद्ध आळस आहे असें तो समजतो. निवृत्त मनुष्यास सर्व पदार्थ असार व क्षणभंगुर भासतात, म्हणून परम शान्तीचीच तो इच्छा करीत असतो. कोणत्याहि मार्गांत मनुष्यास आनंद वाटो, त्यानें आपलें कर्तव्य उत्साहानें केलें पाहिजे आणि असें ध्यानांत ठेवावें कीं कर्तव्य केल्याशिवाय ऐहिक किंवा पारमार्थिक हेतु सिद्धीस जात नाहीं. सुशिक्षण, इंद्रियनिग्रह, संस्कृति, समदर्शन, आत्मसंयमन —इत्यादि उपायांनीं मानवी जीवित श्रेष्ठ प्रतीचें व उदात्त होऊन स्वरूपप्राप्तीस लायक होतें.

प्रकरण ७

उपसंहार

(श्लोक)

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् ॥
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ १

(आर्या)

हा अपुला तो परका होतो ऐसा विचार मूर्खांचा ॥
वसुधा कुटुंब ऐसा निश्चय होई उदारचरितांचा ॥ १

प्रकरण ७

उपसंहार

मनुष्य म्हणजे काय व तो कशाकरितां निर्माण झाला आहे हें निश्चित करणें असेल, तर प्रथम मनुष्याचा एकंदर सृष्टीशीं संबंध कसा आहे हें ध्यानांत आणिलें पाहिजे. ज्ञातापासून अज्ञाताकडे वळणें हेंच मुख्य तर्कांचें काम आहे. फार झालें तर आपणास जगांतील एकाच शाखेचें ज्ञान होऊं शकतें, पण इतर शाखांचें, वस्तूंचें व त्यांच्या परस्परसंबंधांचें ज्ञान होणें कठीण आहे. विश्वामध्यें प्राण्यांच्या अनेक पायऱ्या असतात, आणि सर्व जगत् आपल्या सुखाकरितां निर्माण झालें आहे असा अभिमान मनुष्यास वाटतो. वास्तविक पहातां मनुष्यामध्यें अपूर्ण असें कांहीं नाहीं. ईश्वराच्या एकंदर व्यवस्थेमध्यें मनुष्याच्या योग्यतेप्रमाणेंच त्याची स्थिति आहे, परंतु त्यांतील हेतु मात्र मनुष्यास अज्ञात असतात. ईश्वराच्या व्यवस्थेस मनुष्यानें सर्वथैव मान दिला पाहिजे आणि ती त्यास अज्ञात असली, तथापि ईश्वरी रचना पूर्ण आहे असें त्यानें मानिलें पाहिजे.

पुढें काय होणार हें मनुष्यास कळत नाहीं व भविष्यत् कालच्या स्थितीची आशा असते—या दोन कारणांमुळेंच इहलोकीं मनुष्यास सुखप्राप्ति होते. अधिकाधिक ज्ञान मिळविण्याची हांव आणि अधिकाधिक पूर्णत्वास चढण्याची ईर्ष्या—या दोन गोष्टींमुळेंच मनुष्याच्या हातून चुका घडतात आणि त्यास अनेक वि-

पत्ति येतात. सर्व सृष्टि मनुष्याकरितांच उत्पन्न झालेली आहे ही समजूत वेडेपणाची आहे, तसेंच भौतिकक्षेत्रांमध्येंहि जी पूर्णता नजरेस पडत नाहीं ती नैतिक व्यवहारामध्यें असावी अशी आशा करणें केवळ मूर्खपणा होय.

आपण ईश्वराच्या ठिकाणीं आहों अशी कल्पना करून सृष्टपदार्थांमध्यें अमुक पूर्ण किंवा अपूर्ण, अमुक योग्य किंवा अयोग्य असें ठरविण्याचा प्रयत्न करणें अधर्म होय. गंधर्वादि देवयोनींची पूर्णता व पशूंची शारीरिक शक्ति हीं आपणास दिलीं असतीं तर बरें झालें असतें अशी भलतीच आशा करून ईश्वराविरुद्ध तक्रार करणें युक्तिसिद्ध नाहीं, कारण सध्यांपेक्षां अधिक इंद्रियशक्ति अथवा अवयवशक्ति जर मनुष्यामध्यें असती, तर तो अधिक दुःखी झाला असता यांत संशय नाहीं. संपूर्ण विश्वामध्यें इंद्रियशक्तींत व बुद्धिसामर्थ्यांत व्यवस्था व परंपरा दृष्टीस पडतात, तेणेंकरून प्राणिवर्गांची परस्पर गौणता आणि सर्व प्राण्यांची मनुष्यांशीं पराधीनता सिद्ध होतात. इंद्रियें, उपजतबुद्धि, विचारशक्ति, मननशक्ति, विवेचकबुद्धि—अशा प्रकारचा बुद्धिसामर्थ्याचा अनुक्रम असून, फक्त विवेचकबुद्धि सर्वांत श्रेष्ठ होय.

ईश्वराच्या सृष्टींत वस्तुमात्राची व्यवस्था व पराधीनता इतक्या परिपूर्ण दशेला पोहोंचल्या आहेत कीं एका शाखेला धक्का बसला असतां तेवढ्या शाखेचाच नाश न होतां सर्व सृष्टीचा देखील लय होऊं शकेल. अखिल विश्व ही एकवटलेली पूर्ण रचना असून प्रत्येक वस्तु त्याचा प्रविभाग होय. सर्व जगत् एक शरीर असून ईश्वर

त्याचा आत्मा होय. मनुष्यास असें वाटण्याचा संभव आहे कीं—या जगांत सर्वत्र एकोपा व सदाचार असते, समुद्रावर किंवा वातावरणांत झंझावात सुटला नसता, मनुष्याच्या अन्तःकरणांत मनोवेगांनीं खळबळ उडवून दिली नसती, तर आपलें सर्वस्वीं कल्याण झालें असतें, पण सनातन सूत्र असें आहे कीं महाभूतांच्या परस्परविरोधांमुळेंच सर्व जगाची स्थिति चाललेली आहे आणि मनोविकार हीं तर जीविताचीं मूलतत्त्वें होत. पृथ्वी निर्माण झाल्यापासून अशाच रीतीनें सकल विश्वाची व प्राणिमात्राची व्यवस्था होत आहे.

सर्व सृष्टि म्हणजे एक चातुर्याची खाण असून ज्याला आपण निसर्ग समजतों तो केवल कलात्मक होय, पण त्याचें विज्ञान मनुष्याला यथार्थ होत नाहीं. आकस्मिक म्हणून जें आपणास वाटत असतें त्यामुळें कोणत्याहि नियमाचा भंग न होतां, ती एकप्रकारची दिशाच असते, फक्त मनुष्यास मात्र कळत नाहीं. जेथें अपस्वर वाटत असतो, तेथें खरोखर स्वरमाधुर्य असतें. कधीं कधीं एका शाखेचें अशुभ होऊन जगाचें शुभ होतें. यासाठीं जें जें दोषमय किंवा अपूर्ण दिसेल त्याचा एकंदर विश्वरचनेशीं मेळ घालण्याचा प्रयत्न अवश्य केला पाहिजे. हें कर्तव्य बजावलें असतां मानवी जीवित सुखमय होईल यांत संदेह नाहीं.

अशा रीतीनें जगाशीं मनुष्याचा सामान्य संबंध असून व्यक्तिरूपानें मनुष्याचें स्वरूप काय आहे व त्याची स्थिति कशी असते याविषयीं विवेचन करणें अवश्य आहे. ईश्वराच्या व्यवस्थेंत दोष काढीत बसण्यापेक्षां,

ईश्वरानें आपणास कोणतीं ज्ञानसाधनें दिलीं आहेत, कोणत्या शक्ति अर्पण केल्या आहेत, त्या शक्तींच्या मर्यादा कोणत्या, इत्यादि गोष्टींचा विचार मनुष्यानें केला पाहिजे. एकंदर पहातां, मनुष्याची मध्यम स्थिति आहे असेंच ठरतें. मनुष्याला संशयात्मा म्हणावें तर त्यामध्यें बरेंच ज्ञान आढळून येतें, सर्वज्ञ म्हणावें तर अत्यन्त दौर्बल्य त्यामध्यें नजरेस येतें, असा तो धड संशयात्मा नाहीं व सर्वज्ञहि नाहीं. कर्म करीत रहावें किंवा स्वस्थ बसावें, शरीर श्रेष्ठ किंवा चैतन्य श्रेष्ठ, याचा त्याला निश्चय होत नाहीं. मनुष्य जन्मास येतो पण मरतो, तर्कशास्त्र लढवितो पण चुकतो, कधीं त्यांमध्यें विचारांचा संकर होतो तर कधीं विकारांचें काहूर माजतें, असा सर्वत्र घोंटाळा उडून जातो. मोठमोठ्या वस्तूंचा मालक बनतो तर ज्या त्या गोष्टीची काळजी करावी लागते, सत्य काय तें यालाच समजतें म्हणावें तर अनन्त चुकांनीं व्याप्त होतो, एक वेळ मनुष्यास सर्व विश्वाचें वैभव प्राप्त होतें, तर दुसरे क्षणीं तो थट्टेस पात्र होतो अशा तऱ्हेनें मानवी प्राणी जगाचें एक कोडें बनून राहिला आहे. ग्रहांचे व शेंडे नक्षत्राचे नियामक सिद्धान्त जरी मनुष्याला समजले, तरी आपली उत्पत्ति व विनाश हीं कशीं होतात तें त्याला सांगतां येत नाहीं. तसेंच चैतन्याचे व्यापार कसे चालतात व षडूर्मी कशा क्षुब्ध होतात ह्याचा त्याला थांग लागत नाहीं. मनुष्यानें महत्त्वाच्या कामास आरंभ केल्याबरोबर, जी गोष्ट विवेचकबुद्धीनें सिद्ध होते ती मनोवेगांमुळें नष्ट होते.

मनुष्याच्या सर्व क्रिया मन आणि बुद्धि यांच्या अ-

नुरोधानें चालत असतात, यासाठीं त्यांचें साम्य राखिलें असतां सर्व व्यवस्था नीट रहाते. मनोविकार व षडूर्मी यांमध्यें गोचर होणाऱ्या अपूर्णतेमुळेंच ईश्वराचे जगांतील हेतु सफल होतात. हे विकार व या उर्मी प्राणीमात्रांत वाटल्या असून, व्यक्तीस व समाजास अत्यंत उपयोगी आहेत.

प्रेरणा करणें हें मनाचें काम असून दाब ठेवणें हें बुद्धीचें कार्य होय. अमुक गोष्ट चांगली व अमुक वाईट असें आपणास स्वतंत्र रीतीनें ठरवितां येत नाहीं. पाहिजे ती वस्तु, कोणत्याहि उद्देशानें उपयोगांत आणिली असो, तिचा सार्वत्रिक कल्याणाशीं संबंध असलाच पाहिजे. तेव्हां योग्य क्रियेसाठीं जिचा उपयोग केला जातो ती वस्तु चांगली, आणि वाईट क्रियेसाठीं जी उपयोगांत येते ती वाईट, असा सिद्धान्त ठरतो.

मानवी हालचालींचें बीज जें मन तें आत्म्यास प्रेरणा करितें आणि बुद्धीचा समतोलपणा सर्व वस्तूंवर अंमल चालवितो. मन व बुद्धि या दोहोंमध्यें मनच बलवत्तर आहे, कारण त्याचे विषय संनिध असतात, पण बुद्धीचे विषय दूर असून आशामय होतात. इंद्रियांच्या उपभोगासाठीं तात्कालिक हिताची अपेक्षा मनास असते. पण बुद्धीचें लक्ष्य भविष्यत् कालाकडे व परिणामाकडे असतें. बुद्धिवादापेक्षां विषयाची भूल जोरदार ठरते, तथापि अभिनिवेश, अभ्यास व अभ्युदय यांच्या योगानें बुद्धीस सामर्थ्य प्राप्त होऊन मन ताब्यांत राहतें. मन व बुद्धि यांचा उद्देश एकच असतो, म्हणजे दोहोंसहि सुख हवें असतें आणि दुःखाचा तिटकारा

येतो. मनाची हांव इतकी जबरदस्त असते कीं विषयाचा नाश झाला तरी बेहेत्तर, पण उपभोग सोडावयाचा नाहीं; परंतु पक्षी जसे फुलास धक्का न लावतां मध चाखण्याचा प्रयत्न करितात, त्याप्रमाणें बुद्धीचें कार्य फार नाजुक असतें. अर्थात्, सुखाचा उपभोग अक्कलेनें घेतला तर अत्यंत हित होतें, पण गैरशिस्त रीतीनें होऊं लागला असतां सर्वस्वीं अकल्याण होतें.

मनुष्याची तुलना घड्याळाशीं केली असतां, मन ही मुख्य कमान (main spring) होय व बुद्धि ही शासन-पट्टिका (Regulator) होय. मुख्य कमानीला वेढे दिले म्हणजे घड्याळ चालू रहातें, तद्वत् मनाच्या प्रेरणेनें देहाची हालचाल होऊं शकते. घड्याळामध्यें शासनपट्टिका या कमानीच्या गतीवर दाब ठेविते म्हणजे ती फार जलद किंवा फार हळू होऊं देत नाहीं, त्याप्रमाणें मनुष्याची बुद्धि त्याची वागणूक अव्यवस्थित होऊं देत नाहीं. मनाच्या प्रेरणेशिवाय मनुष्याच्या हातून कांहींएक क्रिया घडणार नाहीं, आणि बुद्धीच्या नियमनाशिवाय निश्चित हेतूकडे कोणत्याहि क्रियेची दिशा फिरणार नाहीं. यावरून पहातां मन व बुद्धि या दोन्ही तत्त्वांची अवश्यकता सिद्ध होते.

कामक्रोधादि विकारांस मनाचेच प्रकार किंवा धर्म म्हणतां येईल. त्यांची प्रेरणा होण्यास खरें हित किंवा निदान दर्शनी हित तरी असावें लागतें. सर्व गोष्टींमध्यें हिताहिताचा विचार मनुष्यमात्रास असत नाहीं, पण बुद्धीला मात्र खऱ्या हिताची चाड असते, म्हणून जरी मनोविकार अहंकारप्रेरित असले, तथापि ते बुद्धीच्या

ताब्यांत असले पाहिजेत. मनोविकारांस जर चांगली दिशा लागली तर ईश्वराचा श्रेष्ठ उद्देश सिद्धीस जातो, मनुष्याची उन्नति होते आणि सद्गुणांचें बीजारोपण होऊं लागतें.

कांहीं तत्त्ववेत्ते असें म्हणतात कीं कामक्रोधादि विकार हे आपले रिपु आहेत आणि निर्विकार स्थिति हीच श्रेष्ठ होय. म्हणून पूर्ण वैराग्य बाणणें हेंच परमानंदाचें लक्षण होय. या विचारसरणींत अशी चूक आहे कीं ज्या निर्विकार स्थितीची प्रतिष्ठा मिरविण्यांत येते ती स्थिति बहुतेक अशक्य आहे, शिवाय ज्या जगतांत आपण निर्माण झालों आहों त्या जगांत तरी मनावांचून रहातां येत नाहीं आणि षड्विकार हे मनाचे धर्म आहेत. जर बुद्धिशक्तीचें साहाय्य हवें असेल, तर मनःस्थैर्यहि संपादन केलें पाहिजे. खरी मनाची बळकटी जगांतील व्यापार करण्यांतच आहे, निवान्त स्वस्थ बसण्यांत नाहीं. चित्ताचा क्षोभ झाला म्हणजे आत्म्यास धक्का बसतो, मग अशा क्षोभामुळें, समुद्रांतील वादळाप्रमाणें, कांहीं अनर्थ घडतो, पण एकंदर स्थिति कायम रहाते. भवसागरामध्यें आपलें जहाज चाललें असतां मनोविकार हे झंझावातासारिखा दंगा करितात, पण बुद्धि होकायंत्राप्रमाणें योग्य दिशा दाखविते. अर्थात् परमेश्वर सुद्धां केवल शान्तीमध्यें स्वस्थ बसत नाहीं, तरि वादळामध्यें प्रवेश करून, प्रचंड वायूच्या साहाय्यानें सर्वत्र संचार करितो. वायूमुळें जशी जहाजाला गति प्राप्त होते, तद्वत् मनुष्यामध्यें चलनवलन करणारे षड्विकार होत. तथापि

होकायंत्रामुळें जशी जहाजाला योग्य दिशा लागते, त्याप्रमाणें बुद्धि ही कर्तव्याचा मार्ग बरोबर दाखविते.

सृष्टींतील महाभूतांप्रमाणें, केव्हां केव्हां मनोविकारांचा क्षोभ झाला, तरी त्यांची शुद्धि व योग्य मिश्रण हीं केलीं असतां ईश्वराचा हेतु सिद्धीस नेण्यास त्यांचा उपयोग अवश्य होतो. मनोविकारांचें नियमन करूनच ते उपयोगांत आणिले पाहिजेत. जर षड्विकार जीविताचीं घटकतत्त्वेंच आहेत, तर त्यांच्या नाशास प्रवृत्त होणें बुद्धिमान् मनुष्यास शोभत नाहीं. यासाठीं मानवी बुद्धीनें सृष्टींतील नियमांचा अवलंब केला पाहिजे, म्हणजे मनोविकारांचें योग्य नियमन व मिश्रण करून सृष्टिक्रमास व ईश्वरी सूत्रास अनुसरलें पाहिजे. प्रेम, आशा, हर्ष या सुखाच्या हसतमुख मंडळीस व द्वेष, भय, शोक या दुःखाच्या रडव्या मंडळींस कृत्रिम उपायांनीं ताब्यांत ठेविलें असतां चित्तास समतोलपणा येऊन तो कायम रहातो. प्रकाश व छाया यांच्यामध्यें जरी वास्तविक विरोध आहे, तरी त्यांच्या योग्य संमेलनानें जसे चित्रामध्यें अपूर्व रंग चढतात, तद्वत् मनोविकारांस योग्य वळण लाविलें असतां जीवितक्रम सुखावह होतो.

मनुष्यमात्राचें लक्ष सर्वकाल सुखप्राप्तीकडे असतें आणि तें खरोखर मिळेनासें झालें तर त्याच्या आशेमध्येंच मन तल्लीन होऊन जातें.

नश्वर, कोमल, फुलाहुनी हि हृदय होय वनितांचे ॥
वियोगकालीं केवल आशा रक्षण करी तयांचें ॥१

—पद्यरत्नावलि

या साकीमध्यें वर्णन केल्याप्रमाणें मनुष्यमात्र आशेवर अवलंबून रहातो. वर्तमानकालीं सांपडेल तें मिळवावयाचें आणि भविष्यत्कालीं फिरून मिळेल ही आशा करीत बसावयाचें—एवढा काय तो उद्योग शरीराला व मनाला सर्वकाल लागलेला असतो. जगांतील साऱ्या वस्तु मनुष्याला भुलवावयास तयार असतात, पण त्यांच्यावर सर्व मनुष्यांचें सारखें लक्ष असत नाहीं. निरनिराळ्या वस्तु इंद्रियांवर आपली छाप निरनिराळ्या तऱ्हेनें बसवितात, या कारणानें शरीरांतील इंद्रियें प्रबल किंवा दुर्बल असतील त्या मानानें भिन्न भिन्न मनोविकार क्षुब्ध होतात. शिवाय असें देखील घडतें कीं एकच विकार अत्यंत प्रबल होऊन इतरांस ग्रासून टाकितो.

मनुष्य उत्पन्न होतांक्षणींच त्याचा मृत्यु निश्चित झालेला असतो. कांहीं तरी शारीरिक रोग जडून मनुष्याच्या वाढीबरोबर तोहि वृद्धिंगत होतो आणि मनुष्य शक्तिमान् होऊं लागला कीं तो रोग बलवत्तर होऊन शेवटीं मनुष्यास मृत्यूच्या स्वाधीन करितो. त्याप्रमाणें मनालाहि रोग जडतो व तो मनुष्याचा प्रधान विकार समजला जातो. असें झालें म्हणजे अन्तर्यामींचे सर्व रस त्याच विकाराचा परिपोष करितात. याचीं उदाहरणें अनेक आहेत. एकादा मनुष्य अधिकार किंवा कीर्ति याच्याच मागें लागलेला असतो, कोणास ज्ञान किंवा द्रव्य याची हौस वाटते, कोणी वैभवाच्या पाठीस लागतो तर कोणास स्वस्थ बसण्यांतच आनंद होतो. अशा प्रसंगीं बुद्धि मार्गदर्शक न झाली तरी संरक्षक होते, म्हणून अशा प्रबल विकारास (Ruling passion)

आपला शत्रु न समजतां मित्र मानिला पाहिजे. व्यापाऱ्याची चिकाटी, साधूची तंद्री, चैनीची आवड, जोग्याचा विनय, शूराचा अभिमान, वगैरे शब्दप्रयोगांवरून प्रधान विकारांचेंच निदर्शन होतें.

निसर्गाचा धर्म असा आहे कीं अशुभांतून शुभ निष्पन्न होतें, म्हणून असा जरी विकार प्रबल झाला तरी तो शुद्ध सत्त्वाशीं मिश्रण पावून एकादा अप्रतिम गुण बनून जातो. अशा रीतीनें मनोविकारापासून अनेक विलोभनीय गुण जन्मास येतात व मुळाशीं असलेल्या निसर्गसिद्ध वीर्याच्या साहाय्यानें ते गुण वृद्धि पावतात. उदाहरणार्थ पिशुनता, दुराग्रह, द्वेष, भय या वृत्तींपासून कितीतरी विद्वत्ताप्रचुर व सर्वांगसुंदर असे लेख निर्माण झालेले आहेत, आणि क्रोधाविष्ट पुरुषांचे उद्योगी व धैर्यवान् असे लोक बनलेले आहेत. लोभापासून दूरदर्शी लोक निष्पन्न होतात, आळसापासून तत्त्वज्ञानी, कामासक्तीपासून अनुरागी लोक तयार होतात. मत्सराचें रूपान्तर स्पर्धेमध्यें होऊन कितीतरी ग्रंथकार व शूर पुरुष बनलेले आहेत. अभिमान व लज्जा या वृत्तींपासून अनेक मर्दानी व जनानी गुण उत्पन्न झाले आहेत. महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन देशभक्त बनलेल्या पुरुषांचे दाखले इतिहासामध्यें अनेक आढळतील यांत संदेह नाहीं.

अशा रीतीनें निसर्गशक्तीच्या प्रभावानेंच उच्छृंखल अशा कामक्रोधादि विकारांचें व दौर्बल्यदर्शक अशा दोषांचें महनीय गुणांमध्यें रूपान्तर होऊं शकतें हा ईश्वराचा मनुष्यावर केवढा अनुग्रह आहे बरें? अशुभाचा कल शुभाकडे वळविणें हें मानवी बुद्धीचें असामान्य

सामर्थ्य समजलें पाहिजे. मनोवेगांमुळें मानवी चैतन्यांत जेव्हां वादळ सुटल्याप्रमाणें एकाएकीं खळबळ उडून जाते, तेव्हां अशा घोटाळ्यांत प्रकाश व अंधकार यांमध्यें निवड करण्यास बुद्धिशक्ति मात्र समर्थ होते. सृष्टींतील परम दुर्ज्ञेय जें रहस्य तें हेंच कीं विरुद्ध धर्माच्या पदार्थांपासून देखील एकच फलावाप्ति होऊं शकते आणि मनुष्यांमध्यें तर अशा पदार्थांचा अद्भुत उपयोग करितां येतो. सद्गुण व दुर्गुण यांची जेव्हां भेसळ होते, तेव्हां सद्गुण कोणता व दुर्गुण कोणता हें ठरविणें दुरापास्त असतें. जसें एकाद्या अत्यंत सुंदर चित्रामध्यें प्रकाश व छाया यांची अशी मिसळ होऊन जाते कीं प्रकाश कोणता व छाया कोणती याचा निश्चय करणें अवघड पडतें, तीच सद्गुणांची व दुर्गुणांची स्थिति होय.

यावरून असें मात्र म्हणूं नये कीं सद्गुण व दुर्गुण यांमध्यें भेदच नाहीं. पहा, काळें व पांढरें—यांचें हजारों प्रकारांनीं मिश्रण होतें, तें एकमेकांमध्यें विलीन होऊन त्यांची एकरूपता होते, म्हणून काळें व पांढरें हे भिन्न धर्मच नाहींत असें म्हणतां येईल काय? तुम्ही आपल्या जिवाला विचारा म्हणजे तोच सांगेल कीं दोन्ही अगदीं भिन्न आहेत.

दुर्गुण हा असा भयंकर राक्षस आहे कीं त्याचें स्वरूप चांगल्या तऱ्हेनें समजलें तरच त्याचा तिटकारा येईल. पण असा चमत्कार आहे कीं त्याचा सहवास घडून नित्य परिचय झाला असतां प्रथम तो सहवास सोसण्याचा परिपाठ पडतो, मग केवळ दया वाटूं लागते आणि शेवटीं आपण त्याला मिठी घालतों. असें आहे

तरी दुर्गुण कशास म्हणावें, दुर्गुणाची अन्तिम स्थिति कोणती असें विचारा म्हणजे कोणाचा कोणाशीं मेळ म्हणून बसत नाहीं. उत्तर दिशा कोणती? हा प्रश्न विचारिला असतां जो तो आपल्या देशांतील उत्तर सीमा सांगणार, म्हणून एक उत्तर येण्याचा संभव नाहीं. तीच गोष्ट सद्गुण व दुर्गुण यांस लागू पडते.

प्रत्येक मनुष्य सद्गुणी व दुर्गुणी असतो, मग तो अन्तिम अवस्थेंत नसला, तथापि कांहीं अंशानें तरी असतोच. पक्का लुच्चा किंवा अगदीं मूर्ख मनुष्य जरी घेतला तरी तो लहर येईल तेव्हां समंजस व शहाणा होऊं शकतो. तसेंच, कितीहि उत्तम मनुष्य घेतला तरी तो लहरींत असतां त्याच्या हातून भलतीं कृत्यें घडणारच. प्रत्येक मनुष्याची अवसानभूमि स्वतंत्र निराळी असते, परंतु ईश्वराचा उद्देश एकच असून तो समस्त विश्वासंबंधानें असतो. कितीहि मूर्खपणाचें किंवा लहरीचें कृत्य असलें, तरी ईश्वर त्याचा पाडाव करून टाकितो, कोणताहि दुर्गुण असला, तरी ईश्वर त्याचा परिणाम घडूं देत नाहीं. सर्व प्रकारच्या मनुष्यांमध्यें ईश्वर हितकारक दोष निर्माण करितो. उदाहरणार्थ, कन्येच्या अंगीं लाज, पोक्त बाईच्या अंगीं अभिमान, मुत्सद्यामध्यें संशय, सरदारामध्यें धाडस, राजेलोकांत धाष्टर्य, लोकसमाजामध्यें विश्वास—असे हितावह दोष उत्पन्न केलेले आहेत आणि तेणेंकरून ईश्वराचे श्रेष्ठ हेतु साध्य होतात. मद म्हणून जो मनोविकार आहे त्याचा प्रयोग करितांना जर स्वार्थबुद्धीची आशा ठेविली नाहीं, बक्षिसाची किंवा स्तुतीची पर्वा केली नाहीं, तर सद्गुणाचे हेतु सिद्धीस

जातात. एवंच विश्वाचा कारभार चालवितांना ईश्वराचें धोरण असें असतें कीं मनुष्याच्या स्वरूपांत जो जो कमीपणा वाटतो किंवा जीं जीं व्यंगें दृष्टीस पडतात, त्यांचा फायदा घेऊन मानव जातीस जेणेंकरून आनंद होईल, शान्ति मिळेल व वैभव संपादन होईल—अशी-च व्यवस्था सर्वत्र राखिलेली असते.

ईश्वराची अशी रचना आहे कीं सर्व वस्तूंमध्यें अन्योन्याश्रय असावा. तेणेंकरून धनी, चाकर, मित्र इत्यादि संबंध उत्पन्न होतात. धन्यास चाकराची मदत होते, चाकरास धन्यापासून लाभ होतो, एक मित्र दुसऱ्या मित्राचा उणेपणा भरून काढितो. अशा रीतीनें कांहीं व्यक्तींच्या हीनतेमुळें समस्तांस बळकटी येते. ही जी परस्परांस गरज लागते, हीं जीं एकमेकांत न्यूनें आढळून येतात व शत्रूसारखे दिसणारे अत्यंत प्रबल मनोविकार उत्पन्न होतात—त्यांच्या संयोगानें सामाजिक संबंध घट्ट होतात, व परस्पर बंधनांची मनुष्यास गोडी वाटूं लागते. ह्या गरजांमुळें, व्यंगांमुळें व मनोवेगांमुळें खरा स्नेहभाव, शुद्ध प्रेम व जीवितांतील घरगुती आनंद—हीं अनुभवास येतात. त्याप्रमाणेंच, उतारवयामध्यें हा आनंद, हें प्रेम, हीं बंधनें सोडून देण्यास आपण तयार होतों आणि संसारांत होणारा सर्व वस्तूंचा लय पाहून बुद्धीच्या शिकवणीनें आपण मरण्यास सिद्ध होतों आणि स्वस्थपणें मरून जातों.

प्रबल मनोवृत्ति कोणतीहि असो, ज्ञान किंवा कीर्ति मिळविण्याची चाड असो, द्रव्याची हांव असो, एकाची बरोबरी दुसऱ्यास कधींच होणार नाहीं. सृष्टितत्त्वें शो-

धून काढण्यांत विद्वान् लोकांस परमानंद होतो, ईश्वरानें जें ज्ञान दिलें आहे तेवढ्यांतच मूर्ख लोक सुख मानितात, श्रीमान् लोक संपत्तीच्या विलासांत गर्क असतात, गरीब लोक जवळ कांहीं नसलें तरी ईश्वरावर हवाला ठेवून समाधान पावतात. रस्त्यांत तमाशा करून पोट भरणारे लोक सुद्धां मजेंत असतात,—अंधळा भिकारी नाचतो, लंगडा गातो, छाकटा वीराची बतावणी करितो आणि वेडा मनुष्य राजाचें सोंग घेतो. तांबें वगैरे हलक्या धातूंचें सोनें बनविण्यांत किमयागार दंग असतात. कविश्रेष्ठ नानाविध कल्पना आलंकारिक भाषेनें शोभविण्यांत रंगलेले असतात. अशा तऱ्हेनें कोणतीहि अवस्था घेतली, तरी मनुष्याला विचित्र आनंद होत असतो. निदान मनुष्यमात्राचा दोस्त जो अभिमान तो सर्वांस अर्पण केला असल्यामुळें, सुखाची कमतरता कधींच पडत नाहीं, प्रत्येक मनुष्यास कशाचा तरी अभिमान वाटत असतो, म्हणून सुखाची वाण होतच नाहीं. कोणत्याहि वयाचा मनुष्य असो, त्याला शोभेल असें व्यसन किंवा कोणती तरी आसक्ति असतेच, निदान आशा तर सर्वांच्या स्वाधीन आहेच आणि प्राण गेला तरी ती मनुष्याला सोडीत नाहीं. आशेच्या जिवावर जो तो सुखांत निमग्न असतो.

प्रथम लहान अर्भकांची गोष्ट घ्या. दयाघन ईश्वराच्या कृपेनें मुलें खुळखुळ्यानेंच तृप्त होतात आणि भिंटाचीं खेळणीं करून दिलीं तरी तेवढ्यानें त्यांस अपूर्व मौज वाटूं लागते. तारुण्यांत आल्यावर, अंमळ सरस व झोकदार, पण अगदीं निःसत्त्व, अशाच खेळण्यांनीं त्यांची

चैन उडते. प्रौढ दशा प्राप्त झाली असतां, शेले, पदकें, गळपट्टे, शाली, पायमोजे, मोजेबंद—अशा जिनसांनीं त्याला सुख वाटूं लागतें. रुद्राक्षाच्या, पोंवळ्याच्या, पुत्रवंतीच्या—वगैरे मण्यांच्या माळा, स्मरण्या, व गीता, सहस्रनामें इत्यादि म्हातारपणचीं खेळणीं होतात आणि असल्या अल्पमूल्य आभरणांनीं व दिखाऊ वस्तूंनीं या वयांत पूर्वींप्रमाणेंच आनंद होतो. मग सरतेशेवटीं अखंड निद्रा येऊन जीविताचें कार्य संपून जातें.

अजून मनुष्यास सर्वसाधारण असा एक सुखाचा मार्ग सांगावयाचा राहिला. त्या मार्गाच्या प्राप्तीसाठीं बिलकूल श्रम पडत नाहींत किंवा पैका खर्च होत नाहीं. कादंबरीकार, संगीतकार, नाटककार—अशा प्रतिभासंपन्न लोकांचें दास्य स्वीकारलें म्हणजे सगळें कार्य सहज होऊन जातें. हा उपाय म्हणजे मनोराज्यांत गर्क असणें होय. सुखाची उणीव जेव्हां होईल तेव्हां ती आशेनें भरून काढावी आणि अकलेची पोकळी अभिमानानें भरून टाकावी. खऱ्या ज्ञानानें विनाश होईपर्यंत अशीच घटना चालवावी. एक विचार फुकट गेला तर त्याचे जागीं दुसरा आणावा. निदान एवढी आशा रहाते कीं—मनुष्य जरी अपूर्ण असला तरी सर्व शक्तिमान् परमेश्वर त्याचें न्यून पडूं देणार नाहीं.

अशा रीतीनें, मनुष्याच्या स्वरूपाचा व्यक्तिशः विचार करितां असें दिसतें कीं तो मध्यम स्थितींत आहे. मनुष्याच्या दोषांचा एकंदर समाजास उपयोग होतो आणि मनोविकार बुद्धीच्या ताब्यांत राहिले असतां ईश्वराचा श्रेष्ठ उद्देश सिद्धीस जातो. आतां मनुष्य हा

सामाजिक प्राणी असल्यामुळें, समाजसंबंधानें त्याचें स्वरूप काय व स्थिति कशी असते याविषयीं विवेचन करणें अवश्य आहे.

सार्वत्रिक कल्याण हें ईश्वरी व्यवस्थेचें बीज असून अखिल विश्व हा एक प्रचंड समाजच बनलेला आहे. कोणताहि प्राणि सर्वस्वीं स्वतःकरितां किंवा सर्वस्वीं दुसऱ्याकरितां उत्पन्न झालेला नसून, प्राणिमात्राचें सुख परस्परावलंबी असतें. सर्व विश्वाचें आदिकारण एका विवक्षित उद्देशाकडे प्रवृत्त झालेलें आहे, परंतु त्याची क्रिया विविध नियमांनीं बद्ध झालेली असते. उपरिष्टात् व अधस्तात् म्हणजे वर आणि खालीं सर्व एकाच प्रेमशृंखलेनें निगडित झालेलें आहे. ह्या हेतूच्या सिद्धीसाठीं जेव्हां सृष्टिक्रम सुरू होतो, तेव्हां प्रथमतः सर्व परमाणु एकमेकांकडे आकर्षिले जातात, आणि जीवितविशिष्ट द्रव्यांची चोदना एका मध्याकडेच होत जाते आणि तो मध्य म्हणजे सार्वत्रिक कल्याण होय. मृत झालेल्या वनस्पति जीवधारणा करितात आणि जीव नष्ट झाल्यावर फिरून उद्भिज्जरूपानें वाढतात. ज्या ज्या मूर्ति लयास जातात त्या नव्या मूर्तींची उत्पत्ति करितात. जडद्रव्यरूपी समुद्रावर मूर्त पदार्थ बुडबुड्याप्रमाणें निर्माण होतात, फुटतात आणि त्याच समुद्रांत लय पावतात, त्याप्रमाणेंच अनेक परमाणूंचे समुदाय सजीव होऊन निर्जीव होतात, फिरून सजीव होऊन मरून जातात. यावरून पहातां, सृष्टिक्रमासंबंधानें पाश्चिमात्य विचारसरणीमध्यें परमाणु यदृच्छेनें संघ पावून त्यांस मूर्त स्वरूप येत येत कांहीं परमाणुसमुदाय सजीव होतात, मग त्यांचें उद्भि-

ज्जकोटीमध्यें व प्राणिकोटीमध्यें क्रमानें रूपान्तर होत जातें, असें जरी म्हटलें आहे, तथापि आदिकारणाची प्रवृत्ति एका उद्देशाकडे मानिली असल्यामुळें ईश्वरेच्छेचें जगत्कर्तृकत्व सिद्ध होतें.

प्राणिकोटीमध्यें तिर्यग्योनि व मनुष्यें यांचें परस्परांस साहाय्य होतें. पशूची मदत मनुष्यास होते व मनुष्य पशूला मदत करितो. कोणताहि पदार्थ एकाकी निर्माण होत नाहीं, सर्व भाग समस्ताशीं संयुक्त असतात आणि अखिल पदार्थ एका सांखळीनें बांधलेले रहातात. या सांखळीचा पहिला दुवा कोणता हें जरी कळलें, तरी शेवटचा कोणता एवढें मात्र समजत नाहीं.

ईश्वरानें अखिल विश्व केवळ मनुष्याकरितां निर्माण केलेलें नाहीं. हरिणाचें मांस काढून त्यावर मनुष्य उपजीविका करितो हें जरी खरें आहे, तरी मृगशावकास उडण्याबागडण्यासाठीं लतापुष्पांनीं सुशोभित अशीं मैदानें ईश्वरानें उत्पन्न केलीं आहेत. कोकिल पक्ष्याच्या मंजूळ स्वरानें मनुष्य आनंदित होतो, तर माधुर्यानें त्याचा कंठ उल्हसित होतो, व प्रेमानें तो पक्षी आपले पंख फडफडवीत असतो. उमद्या घोड्यावर बसून आपण सहल करूं लागलों, तर तो सुद्धां कान ताठ करून आनंदांत मोठ्या वेगानें भरधांव पळत सुटतो. मनुष्यें शेतांत धान्य पेरितात, पण तेथील कणसांचा उपयोग पशुपक्ष्यांस मिळतो. लोंकरीचा उपयोग फक्त जनावरांस न होतां मनुष्यासहि होतो, कारण लोंकरीचीं फार उंचीं वस्त्रें तयार होतात.

तिर्यग्योनी व मनुष्ययोनि हीं दोन्ही परस्परांस सहाय

होऊन एकमेकांचें जीवित सुखकर करितात. बुद्धिशक्तीं-मुळें मनुष्य श्रेष्ठ असून तिर्यग्योनीवरहि अंमल चालवितो, तथापि त्याच्या वर्चस्वास ईश्वरानें मर्यादा ठेविली आहे. चतुष्पादांच्या व पक्ष्यांच्या गरजा व दुःखें त्याला कळतात व तो त्यांचें साहाय्य करितो, परंतु त्यांच्या-त्यांच्यामध्यें जेव्हां कलह माजतो तेव्हां त्याचे हातून निवारण होत नाहीं. बहिरीससाणा जेव्हां कबुतरावर झडप घालितो तेव्हां तेथें पाठीराखा कोण असतो? गृध्र पक्षी जेव्हां चंडोल पक्ष्याला चोंच मारितो तेव्हां त्याचें रक्षण कोण करील? हें काम मनुष्याचे हातून घडत नाहीं. फार झालें तर मनुष्य पक्ष्यांना रानांत फळें खाऊं देईल, जनावरांना शेतांत चरूं देईल, माशांना तळावांत निर्वाह करूं देईल आणि अशा रीतीनें कधीं आपल्या उपजीविकेकरितां, कधी कर्मणुकीकरितां, तर कधीं निवळ चैनीकरितां मनुष्य पशुपक्ष्यांस खाऊं घालून त्यांचें संरक्षण करूं शकेल. यापेक्षां त्याचे हातून कांहीं होणार नाहीं.

सर्व बुद्धिहीन प्राण्यांचा हितकर्ता परमेश्वर असून त्यांना मृत्यु कधीं येणार हें कळूं देत नाहीं, कारण त्यापासून त्यांना कांहीं उपयोग नाहीं. आपणास केव्हां तरी मृत्यु गांठणार एवढें मात्र मनुष्याला समजतें, पण मौज अशी आहे कीं मृत्यूची भीति जरी त्याला असते तरी तो इष्ट वाटूं लागतो. मृत्यु अमुक वेळीं येणार हें कधींच कळत नाहीं, तरी नुसती भीति कायम रहाते. सर्व सृष्टीमध्यें बुद्धिमान् प्राणि काय तो एकटा मनुष्य आणि त्याचें सुद्धां मृत्यूविषयीं अशा प्रकारचें ज्ञान असतें हा खरोखर अद्भुत चमत्कार आहे.

ईश्वरानें उपजतबुद्धि दिलेली असो किंवा विवेचकबुद्धि अर्पण केलेली असो, प्रत्येक प्राण्याच्या अंगीं आपल्या स्थितीस योग्य असें सामर्थ्य अवश्य असतें. तथापि उपजतबुद्धि (Instinct) व विवेचकबुद्धि (Reason) यांच्या क्रियेमध्यें फार अन्तर आहे. उपजतबुद्धि प्रामाणिकपणानें स्वयंसेवकाचें काम करण्यास नेहमीं तयार असते, तिचें काम तंतोतंत असून त्यांत कमीजास्त प्रकार कधींच घडत नाहीं. विवेचकबुद्धीमध्यें कितीहि सामर्थ्य असलें, तरी ती जात्या थंड आहे आणि तिला वेठीला धरावें तेंव्हांच तिचा उपयोग होणार. उपजतबुद्धीची सल्लामसलत सर्वदा यथायोग्य असते, पण विवेचकबुद्धीचा हितवाद प्रसंगीं चुकलेला असतो. उपजतबुद्धि क्षिप्रकारी असून विवेचकबुद्धी तुलाकारी असते. अशा जरी या शक्ति भिन्न असल्या तरी दोहोंचें स्वरूप एकच असतें व दोन्ही सुखप्राप्ति करून देणाऱ्या आहेत, आणि हा हेतु निरनिराळ्या प्राण्यांमध्यें भिन्न साधनांनीं तडीस जातो. मनुष्यास तेवढी विवेचकबुद्धि समर्पण केली असून उपजतबुद्धि इतर सर्व प्राण्यांस दिली आहे. दोन्ही शक्ति जरी ईश्वराच्या देणग्या आहेत, तरी असें म्हणणें भाग आहे कीं उपजतबुद्धीचा चालक साक्षात् ईश्वर असून विवेचकबुद्धीचा शास्ता मनुष्य होय. या कारणांमुळें पशु व पक्षी आपणास हितावह तेवढेंच अन्न खातात आणि विषकारी पदार्थांचें कधींच ग्रहण करीत नाहींत. पहा, आंखणी व पट्टी यांच्या मदतीशिवाय समान्तर व वर्तुलाकार दोरे बसवून आपलीं घरें तयार करण्यांत कोळी तरबेज अस-

तात. क्रौंच पक्षी व गरुड पक्षी दूरदूरच्या प्रदेशांत जाऊन निरनिराळ्या ऋतूंत उपयोगी पडण्यासारखीं घरटीं बांधितात आणि मोठमोठे जमाव करून लमाणासारखे समुद्रांवरून व खडकांवरून प्रवास करितात. मुंग्यांचीं, पक्ष्यांचीं व पशूंचीं संमेलनें देखील नियमित कालीं भरतात. हे सर्व चमत्कार उपजतबुद्धीनेंच घडून येतात.

प्रत्येक प्राण्याच्या स्वभावांतच त्याच्या कल्याणाचें बीजारोपण ईश्वर करितो आणि त्याची मर्यादाहि राखून ठेवितो. ईश्वरानें सकल वस्तु निर्माण केल्या आहेत आणि समस्तांचें कल्याण संपादण्याकरितां परस्परांच्या गरजांवर त्यांच्या सुखाची इमारत बांधिली आहे. परमेश्वरानें प्राणिवर्गामध्यें व मनुष्यवर्गामध्यें ही कायमची व्यवस्था आरंभापासून करून ठेविली आहे, म्हणून प्रत्येक प्राणि दुसऱ्याशीं चिकटून रहातो. उंच आकाशांत, वातावरणांत, पृथ्वीवर, समुद्रांत—जेथें जेथें जीव म्हणून असतात, तेथें त्यांच्यामध्यें एक विशिष्ट स्वभाव कायम रहातो, तेणेंकरून प्राणिवर्गाचें रक्षण व वृद्धि हीं होतात. पशु, पक्षी, मनुष्य, सर्प, मासे, सुसरी—या समस्त वर्गांतील प्रत्येक प्राणि आपणावर प्रेम करितो इतकेंच नव्हे, तरि प्रत्येकास भिन्न लिंगाची जोड हवीशी वाटते. हीं स्त्रीपुरुषाचीं जोडपीं प्रत्येक वर्गांत उत्पन्न होऊन एकमेकांवर प्रेम करूं लागतात, त्यांचा एकजीव होऊन जातो आणि तीं अत्यंत सुखी होतात. पुढें याचा शेवट परस्परालिंगनसुखांतच न होतां, तदुत्पन्न प्राण्यांवर ममता करण्यांत प्रेमा-

ची तिसरी उसळी येते. अशा रीतीनें पशुपक्षी आपलीं कामें उत्तम रीतीनें बजावतात, म्हणजे स्त्री बालकांचें पोषण करिते आणि पुरुष त्यांचें रक्षण करितो. पिलें स्वतः उदरनिर्वाह करण्यास समर्थ झालीं आणि आकाशांत किंवा पृथ्वीवर भटकूं लागलीं, म्हणजे तीं पाहिजे तिकडे निघून जातात आणि मग आईबापांच्या उपजतबुद्धीचें व त्याबरोबर पिलांच्या संरक्षणाचें काम संपून जातें. परस्परांमधील सांखळी तुटून जाते व मायलेकरांचे संबंध इतके तुटक होतात कीं एकमेकांमध्यें मिथुनीभाव देखील घडूं लागतो. फिरून नरमादीचीं दुसरीं जोडपीं जमतात, नवीन प्रेम उत्पन्न होतें आणि नवीन प्रजा निर्माण होऊं लागते.

परंतु मनुष्यजातीची स्थिति अशी नाहीं. मनुष्यवर्गांत गरीब बापड्या निराश्रित मुलाबाळांची काळजी फार दिवस घ्यावी लागते, आणि या दिवसगतीमुळें परस्परांमधील प्रेमबंधनें दृढतर होतात. विचारशक्ति व विवेचकशक्ति यांच्यामुळें हीं बंधनें वृद्धि पावतात, मातापितरांचें चित्त मुलांकडे अधिक वेधून जातें आणि प्रीति अतोनात वाढते. मनुष्य जाणून बुजून मोहांत पडतो व सहानुभूतीनें ग्रस्त होतो. प्रत्येक मनोविकारांतील स्पृहणीय धर्म विकास पावतात, नव्या गरजा व नव्या संवयी उत्पन्न होतात आणि औदार्यावर उपकाराचीं कलमें बांधलीं जातात. मग एकामागून एक अशा पिढ्या बनत जातात, जवळच्या पिढीवर नैसर्गिक प्रेम बसतें व दूरच्या पिढीवर परिपाठांतील प्रेम जडूं लागतें. अगदीं खालच्या पिढींतील माणसें कोठें वयांत येऊं

लागतात, तों आपला मूळ पुरुष निराधार झालेला त्यांच्या दृष्टीस पडतो. पूर्वकाल व भविष्यत्काल यांना योग्य मोबदला हवा असतो, म्हणून आठवण होते पूर्व वयांतली आणि चिन्ता लागते उतारवयाची. सुख, कृतज्ञता व आशा एकत्र होतात, चित्तवेध वाढतो आणि मनुष्यजातीचें रक्षण होतें.

यावरून असें समजूं नये कीं हे सर्व सृष्टिव्यापार प्राण्यांच्या हातून अजाणपणें कसे तरी घडत असतात, कारण सृष्टीच्या प्राकृतिक अवस्थेमध्यें ईश्वराचेंच साम्राज्य होतें. संयोग हाच मनुष्याचा व सर्व पदार्थांचा संघटक धर्म असून, सृष्टीच्या उत्पत्तीबरोबर आत्मप्रीति व समाजप्रीति हे दोन भाव उत्पन्न झाले. सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं अभिमान ही वृत्ति मुळींच नव्हती व ह्या वृत्तीस साहाय्य करणारीं शास्त्रेंहि निपजलीं नव्हतीं. त्या कालीं पशु व मनुष्यें वृक्षछायेखालीं एकत्र रहात असत, आणि मनुष्याचे भोजनाचें व निजण्याचें स्थल एकच होतें. अरण्य हेंच देवालय असून, त्या ठिकाणीं सर्व सुस्वर प्राणि एका देवाचीं स्तोत्रें गात व त्या आलापांनीं अरण्य दुमदुमत असे. त्या कालीं देवायतनामध्यें भूमि रक्तपातानें अपवित्र होत नसे, कनकालंकार विराजत नव्हते, आचार्यास किंवा पुजाऱ्यास दक्षिणा मिळत नसे व पशुहत्या करून पापहि लागत नसे. सृष्टीच्या प्रथम अवस्थेमध्यें ईश्वराचा प्रधान गुण म्हटला म्हणजे सर्व प्राण्यांची चिन्ता हाच होता व मनुष्याचा मुख्य अधिकार म्हणजे कोणासहि पीडा न करितां आपलें वर्चस्व राखावयाचें हा होता.

सृष्टपदार्थ व सृष्टींतील व्यापार यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणानें मनुष्यास हळू हळू नाना प्रकारच्या कलांचें व शास्त्रांचें ज्ञान होतें. प्रथमतः तर विवेचकबुद्धि उपजतबुद्धींचेंच अनुकरण करूं लागते. सृष्टिदेवी मनुष्यास असें म्हणाली—“ हे मानवा, जा, इतर प्राण्यांपासून अगोदर धडा घे. रानांत कोणते खाण्याचे पदार्थ निर्माण झालेले आहेत, तें पक्ष्यापासून शीक, शेतांत रोगनिवारक वनस्पति कोणत्या उगवल्या आहेत तें पशूपासून समजून घे, घर कसें बांधावें हें ज्ञान मधमाशांपासून मिळीव, जमीन कशी नांगरावी तें चिचुंद्रीपासून शीक, विणावें कसें आणि समान्तररेषा व वर्तुळें कशीं काढावीं हें कोळ्यापासून समजून घे,—नॉटिलस नांवाच्या माशापासून जहाज कसें हाकारावें, पातळ शीड कस उभारावें व त्यांत वारा कसा धरावा याचें ज्ञान मिळीव. तसेंच सामाजिक ऐक्याच्या बाबतींत पशुपक्ष्यांस गुरु कर आणि मग विवेचकबुद्धीच्या सामर्थ्यानें मनुष्यजातीस या सर्व ज्ञानाचा लाभ करून दे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागाखालीं इमारती कशा बांधाव्या, शहरें कशीं वसवावीं हें पाहून घे. झाडांच्या फांद्या वाऱ्याच्या सोसाट्यानें हालत असतांहि त्यांवर मोकळ्या हवेमध्यें नगरांची रचना कशी करितात त्याचें सूक्ष्म अवलोकन कर. अनेक लहानग्या पशुवर्गांची व पक्षिवर्गांची उपजतबुद्धि व सामाजिक नीति हीं कशीं असतात त्याची माहिती मिळीव. मुंग्यांची लोकसत्तात्मक कारकीर्द व मधमाशांचा राजसत्तात्मक कारभार अवलोकन केल्यावर मानवी राज्यपद्धतीस अपरिमित फायदा होईल यांत शंका नाहीं.

मुंग्यांच्या राज्यांत सर्व संपत्तीवर सगळ्यांचा सारखा हक्क पोहोंचतो आणि अराजकस्थितींत देखील यत्किंचित् अव्यवस्था नजरेस येत नाहीं. मधमाशांच्या राज्यांत जरी एकजण राजा म्हणून मानिलेला असतो, तरी पोळ्यांतील खण व मालमत्ता हीं प्रजाजनासाठीं निरनिराळीं राखिलीं असतात.

" हे मानवा, उपजतबुद्धि व विवेचकबुद्धि यांमधील मुख्य अन्तर ध्यानांत ठेव. विवेचकबुद्धीमध्यें कितीहि सामर्थ्य असलें, तरी ती जात्या थंड आहे; तिला उपयोगीं पडण्याची चाड नाहीं, तिला वेठीला धरावें तेव्हांच ती काम करणार, कोणी बोलावील तोंवर ती थांबेल, आणि थांबली तरीसुद्धां ती जवळ रहाणार थोडीच. उपजतबुद्धीची स्थिति निराळी आहे. ती प्रामाणिकपणें स्वयंसेवकाचें काम करण्यास सर्वदा तयार असते, आणि तिचें काम तंतोतंत असावयाचें कमी नाहीं, जास्त नाहीं. पण मानवी बुद्धीची गोष्ट तशी नाहीं, तिचें काम कधीं फाजील तर कधीं अपुरतेंच रहाणार. सृष्टिनियमाप्रमाणें तंतोतंत वागणारी उपजतबुद्धि चपल असल्यामुळें तिच्यापासून सुखप्राप्ति हटकून होते, पण विवेचकबुद्धि फार जड असल्यामुळें, कितीहि धडपड केली, तरी तशी सुखप्राप्ति तिच्यापासून होणें दुरापास्त आहे. उपजतबुद्धि शुश्रूषा करण्यास नेहमीं एका पायावर तयार असते, विवेचकबुद्धीचा उपयोग झाला तरी फार वेळ होतच नाहीं. उपजतबुद्धीची सल्लामसलत सर्वदा यथायोग्य असते, विवेचकबुद्धीचा हितवाद प्रसंगीं चुकलेला असतो. यावरून असें पहा कीं, उपजतबुद्धि

क्षिप्रकारी व विवेचकबुद्धि तुलाकारी अशा जरी असल्या, तरी दोहोंचें स्वरूप एकच असून दोन्ही सुखप्राप्ति करून देणाऱ्या आहेत. मनुष्यास मात्र विवेचकशक्ति अर्पण केली असून इतर सर्व प्राण्यांस उपजतबुद्धि दिलेली आहे. उपजतबुद्धीपेक्षां विवेचकबुद्धीची कितीहि वाखाणणी केली तरी एवढें म्हणणें भाग आहे कीं उपजतबुद्धीचा चालक साक्षात् ईश्वर असून विवेचकबुद्धीचा शास्ता मनुष्य होय. हें दोहोंमधील अन्तर ध्यानांत ठेविलें असतां असें समजेल कीं उपजतबुद्धीसारखी पदार्थरचना किंवा न्यायनिर्णय विवेचकबुद्धीस कधींच साधावयाचा नाहीं. पशुपक्ष्यांमध्यें एकाच प्रकारचे नियम संरक्षणासाठीं ठरविलेले असतात. या नियमांमध्यें निसर्गाप्रमाणेंच अपूर्व शहाणपण दृष्टीस पडतें आणि दैवाप्रमाणेंच हे नियम त्रिकालाबाधित असतात. मनुष्यांमध्यें सर्व कायदे दर्शनीं एकतऱ्हेचे असले, तरी न्याय करण्याची रीति अशी चमत्कारिक असते कीं बारीकीस काढितां काढितां सत्याचें असत्य आणि असत्याचें सत्य होऊन जातें. बा मानवा, अशी स्थिति असून, अखिल प्राण्यांवर आपली सत्ता चालीव, महाभूतांवर सुद्धां अंमल गाजीव आणि उपजतबुद्धीस ज्या कला अवगत होतात त्यांच्या ज्ञानानें राजाच्या सिंहासनावर बैस अथवा देवासारखी पूजा-अर्चा करून घे."

सृष्टिदेवीचें हें भाषण ऐकून शहाण्या मनुष्यानें तिच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्याचा निश्चय केला. शहरें वसविलीं, समाज स्थापन केले, आणि अनेक देशांमध्यें अनेक संस्थानें उत्पन्न झालीं. प्रेमामुळें म्हणा अगर भया-

मुळें म्हणा, बहुतेक संस्थानांचा मिलाफ झाला. दोन संस्थानांमध्यें स्नेहभाव वाढूं लागला म्हणजे त्यांतील रहिवाशांना अनेक तऱ्हेचे लाभ होतात. एका संस्थानांतील उत्पन्नाचे पदार्थ दुसऱ्या संस्थानांतील लोकांस उपभोगावयास सांपडतात. लढाई करून परदेशांतून मालमत्ता लुटून आणण्यापेक्षां व्यापारानेंच अधिक संपत्ति प्राप्त होते, आणि लढाईच्या उद्देशानें परदेशांत गेलेले लोक त्याच देशांतील लोकांचे पक्के मित्र बनतात. दोन देशांतील लोकांचें संघट्टन झालें कीं त्यांच्यामध्यें प्रेमभाव वाढतो. येथें प्रेमभाव म्हणजे स्वातंत्र्य आणि निसर्ग म्हणजे कायदा असें समजलें पाहिजे. राजाचें नांव सुद्धां प्रथम ठाऊक नसतें, पण सर्वांच्या कल्याणासाठीं कोणाएकाला मुख्य अधिकार अर्पण करावे लागतात. बापाचे अंगीं सदाचार असला म्हणजे जशीं मुलें त्याची आज्ञा पाळितात, तद्वत् सदाचार या गुणावरून राजाची प्रथम निवड होते.

अशा रीतीनें राजावर सर्वांचें प्रेम जडतें आणि प्रेमाची कल्पना वाढत जाऊन ईश्वराचें ज्ञान होऊं लागतें आणि ईश्वर सर्व प्रेमाचें आस्पद बनून जातो. अजूनपर्यंत ईश्वराच्या कल्पनेंत भीतीची छटाहि नव्हती. श्रद्धेमुळें ईश्वरावर निर्विकल्प प्रेम असे, तद्वत् राज्यव्यवस्थेमुळें राजावर प्रेम बसे.

याप्रमाणें जगाची उत्तम स्थिति असून, काय झालें असेल तें असो, संस्थानिकांस एकमेकांवर वर्चस्व स्थापण्याची बुद्धि झाली. प्रजापीडक राजे होऊं लागले आणि भयामुळें प्रजेमध्यें मूढ विश्वास (superstition)

जागृत झाला. जिंकणारे राजे देवासारखे बनले आणि प्रजाजन गुलाम झाले. मूढ विश्वासापासून देवदानवांच्या कल्पना निघाल्या, त्यांपैकीं आशा या वृत्तीपासून देव आणि भय या वृत्तीपासून दानव निर्माण झाले. मग मनुष्याचे गुणधर्म व वृत्ति देवांमध्यें गोचर होऊं लागल्या. राग, द्वेष, पक्षपात, मदांधपणा, क्रोध,—ह्या वृत्ति देवांमध्यें भासूं लागल्या. गर्व या वृत्तीपासून स्वर्गाची व द्वेष या वृत्तीपासून पातालाची कल्पना निघाली. पापी दानव पातालांत रहातात व पुण्यवान् देवांचा वास स्वर्गांत होतो असा समज झाला. नंतर नभोमंडलाचा पवित्रपणा जात चालला, संगमरवरी स्थंडिलें रचिलीं गेलीं, आणि त्यांमध्यें मांसांच्या आहुति पडूं लागल्या. पुरोहित, ऋत्विज, अध्वर्यु मांस भक्षण करूं लागले आणि भेसुर मूर्तींवर मानवी रक्ताचे पाट वाहूं लागले.

यावरून असें उघड होतें कीं आत्मप्रीतीचा प्रवाह कधीं न्याय्य तर कधीं अन्याय्य अशा मार्गांनीं वाहत जातो, आणि एकच मनुष्य अधिकारावर चढतो, मदांध बनतो, हिऱ्यामोत्यांचा मालक होतो आणि त्याची महत्त्वाकांक्षा इतकी वाढते कीं सारें जग मिळालें तरी त्याला पुरेसें होत नाहीं. हीच आत्मप्रीति समस्तांमध्यें जागरूक झाली म्हणजे राज्यव्यवस्था व कायदे यांच्या रूपानें त्यालाच प्रतिबंधक होते. कारण, एकादी गोष्ट जर सर्वांना आवडूं लागली, तर त्याला एकट्याला ती आवडून उपयोग काय ? तसेंच पुष्कळ लोक जेव्हां नाखुष होतात तेव्हां तो एकटा खुष होऊन फायदा काय ?

आपल्यापेक्षां कमी बलवान् जर हल्ला करावयाला तयार असेल किंवा आपल्यापेक्षां जास्त बलवान् हिरावून घ्यावयास उद्युक्त असेल, तर आपल्या वस्तूंचें रक्षण कसें करितां येईल? यासाठीं स्वसंरक्षणाकरितां प्रत्येकाचें स्वातंत्र्य कमी होऊन, प्रत्येकाला जें हवेंसें वाटतें त्याचें रक्षण करण्यास सर्वांनीं झटलें पाहिजे. अशा रीतीनें स्वसंरक्षणासाठीं सदाचारानें वागणें भाग पडतें, आणि राजे लोक देखील न्याय व परोपकार करण्यास शिकूं लागतात. मग सामाजिक व सार्वजनिक कल्याणानेंच व्यक्तीचें हित साधून घेणें हें आत्मप्रीतीला इष्ट वाटतें आणि आपला पूर्वींचा मार्ग सोडून देणें भाग पडतें.

व्यक्तीचें हित साधावयाचें असल्यास अगोदर समाजाचें हित साधलें पाहिजे, हा सिद्धान्त ठरल्यावर एकादा ईश्वरभक्त, उदार, मानवजातीचा हितकर्ता असा पुरुष निर्माण होतो आणि सृष्टिदेवीनेंच पूर्वीं अर्पण केलेली श्रद्धा व नीति फिरून अस्तित्वांत आणितो. असा पुरुष कवि असो किंवा स्वदेशभक्त असो, तो नवीन प्रकाश उत्पन्न करीत नाहीं तरी सृष्टिदेवीचाच लोपलेला प्रकाश प्रज्वलित करितो, आणि ईश्वराचें स्वरूप नसलें तरी त्याची छाया लोकांपुढें मांडितो. असा पुरुष राजाला व प्रजेला अधिकाराचा खरा उपयोग कसा करावा हें शिकवितो, म्हणजे अधिकाराचीं सूत्रें ढिलीं सोडूं नये किंवा ताणूं नये आणि अशीं चालवावीं कीं एक सूत्र हललें कीं दुसरें हललेंच पाहिजे. ही स्थिति प्राप्त झाली असतां विरुद्ध पदार्थांपासून देखील आपोआप शुद्ध स्वरूपाचा मेळ घडून येतो. सर्व पदार्थांच्या

ऐक्यापासून, व्यवस्थेपासून, संमेलनापासून विश्वाचें परिपूर्ण समरसत्व सिद्ध होतें. विश्वांतील लहानमोठ्या, प्रबल–निर्बल वस्तु अशा रचल्या आहेत कीं त्यांचा नाश न होतां उपयोगच व्हावा आणि एकमेकांच्या हद्दींत न शिरतां त्यांस बळकटी यावी. कांहीं पदार्थांच्या अंगीं इतरांस उपयोग व्हावा म्हणून अधिक सामर्थ्य ठेविलेलें असतें आणि त्यांपासून जसजसें दुसऱ्याचें हित होत जातें, तसतसें त्यांचें स्वतःचें कल्याण होतें. पशु, पक्षी, मनुष्य, गंधर्व, चाकर, धनी, राजा—सर्वांचा रोख एका मध्यबिंदूकडे म्हणजे सार्वत्रिक कल्याणाकडे असला पाहिजे.

एकसत्तात्मक, विशिष्टसत्तात्मक, लोकसत्तात्मक—कोणतीहि राज्यपद्धति असो, यांमध्यें अमुक चांगली, अमुक वाईट असा निश्चय करणें फार अवघड आहे. या बाबतींत खरा निर्णय असा आहे कीं जी सुरळित चालेल ती राज्यपद्धति उत्तम होय. तसेंच श्रेष्ठ धर्म कोणता याबद्दल अभिमानी लोकांनीं पाहिजे तर भांडावें. जो मनुष्य सदाचारसंपन्न असतो, त्याच्या हातून प्रमाद कधींहि घडणार नाहीं, शिवाय मूलतत्त्वांत चूक नसली म्हणजे एकादें कृत्य जरी हातून वाईट घडलें तरी हरकत नाहीं. धर्मश्रद्धा व पारलौकिक कल्पना यांविषयीं मतभेद होऊं शकेल, पण मनुष्यमात्राचें लक्ष्य भूतानुकंपेकडेच असलें पाहिजे. या श्रेष्ठ हेतूच्या आड जें जें येईल तें मिथ्या समजावें आणि मनुष्याचें हित जेणेंकरून होतें किंवा मनुष्याची प्रगति ज्यापासून घडते तें सर्व ईश्वरास प्रिय होणारच.

लतांप्रमाणें, इतरांचा आश्रय केल्यानें मनुष्याचें जीवित सुखकर होतें, आणि मनुष्य जों जों दुसऱ्यास चिकटून राहील तों तों त्यास अधिक बळकटी येत जाईल. सर्व ग्रह अगोदर आपल्या अक्षाभोंवतीं फिरतात, तेव्हां सहज सूर्याची प्रदक्षिणा करूं शकतात, त्याप्रमाणें परस्परांस अनुकूल अशा दोन गति मनुष्याला प्राप्त होतात, त्यांपैकीं पहिल्या गतीनें त्याचें स्वःचें हित होऊन दुसऱ्या गतीनें समस्तांचें कल्याण घडून येतें.

विश्वरचनेचें बीज सार्वत्रिक कल्याण होय, हें तत्त्व पशुपक्ष्यांच्या उपजतबुद्धीच्या व्यापारावरून व मनुष्याच्या विवेचकबुद्धीच्या प्रवृत्तीवरून सिद्ध होतें. उपजतबुद्धीपासून समाज उत्पन्न होतो आणि तेंच कार्य विवेचकबुद्धि वृद्धिंगत करिते. उपजतबुद्धीमुळें पशुपक्ष्यादिकांमध्यें नानाप्रकारचे समाज बनून जातात व विवेचकबुद्धीमुळें मनुष्यांमध्यें राज्यव्यवस्था व धर्मप्रचार अस्तित्वांत येतात. राजनीति व धर्म यांची उत्पत्ति प्रीतीच्या तत्त्वापासून होते, आणि आत्मप्रीति व समाजप्रीति हीं एकच होत.

सुखप्राप्ति हा मनुष्यमात्राचा हेतु होय. हें सुख आहे तरी काय? शुभ विषयप्राप्ति, स्वास्थ्य, समाधान— अशा अनेक प्रकारांनीं सुखाची कल्पना व्यक्त करितां येते. ज्याच्या लाभाकरितां मनुष्यमात्र जीवापाड धडपड करीत असतो, ज्याच्यासाठीं जीव धारण करितो, पाहिजे तो प्रसंग कंठितो, आणि मरावयास तयार होतो, जें अगदीं जवळ आहे असें वाटतें पण हातीं लागत नाहीं, ज्याची कधीं कधीं उपेक्षा होते, ज्याच्याविषयीं

मूर्ख व शहाणे नाना तऱ्हेच्या कल्पना करितात—अशा प्रकारचा अगम्य व विचित्र पदार्थ 'सुख' होऊन बसला आहे. सुख हा तर देवतरु खचित आहे, तेव्हां तो मृत्युलोकीं कोठें बरें सांपडतो? मुत्सद्दिलोक सुखी असतात काय? श्रीमंतलोक, ग्रंथकार किंवा रणशूर सुखी आहेत काय? सुख सांपडतें तरी कोठें? सुख सांपडत नाहीं कोठें? या बाबतींत जर आपले श्रम फुकट गेले, तर जमिनीला दोष न लावितां, मशागतींतच दोष आहे असें समजलें पाहिजे. शाश्वतसुख कोणत्याहि एका अवस्थेस चिकटून राहिलेलें नाहीं आणि तें कोठेंच सांपडावयाचें नाहीं असें म्हणावें, तर सर्व ठिकाणीं आढळतें. मोबदला देऊन असें सुख मिळतच नाहीं, तरि हवें तिकडे मोकळेपणें सांपडतें.

विद्वान्लोकांना सुखाच्या प्राप्तीचा मार्ग विचारिला असतां चमत्कार आढळून येतो. कोणी म्हणतात कीं परोपकारांतच सुख आहे, कोणी म्हणतात एकान्तवासांतच आहे. कांहीं तत्त्ववेत्ते असें मानितात कीं विषयोपभोगांतच सुख आहे, कांहीं समाधानांतच सुख मानितात. कांहीं केवळ पशुवत् आचरण करितात आणि त्यांच्या सुखाचा शेवट दुःखांतच होतो. कांहीं स्वतः देव बनून सदाचाराची देखील प्रतिष्ठा मानीत नाहींत. कांहीं लोक असे संशयग्रस्त होतात कीं ज्या त्या गोष्टीची ते अतिशयोक्ति करितात, म्हणजे जेव्हां ते श्रद्धाशील होतात तेव्हां पाहिजे त्या गोष्टीवर विश्वास ठेवितात आणि जेव्हां नास्तिक बनतात तेव्हां कशावरहि भरंवसा ठेवीत नाहींत.

एकंदरींत विद्वान्लोकांमध्यें सुखाविषयीं व त्याच्या प्राप्ती-विषयीं मतभेद फारच आहे.

यासाठीं वेडसर मतांची रजा घेऊन केवळ निसर्गा-च्या मार्गाचें अनुसरण केलें पाहिजे. हा मार्ग सर्व अ-वस्थांतील लोकांस आणि सर्वांच्या बुद्धीस आकलन हो-ण्यासारखा आहे. निसर्गापासून जे लाभ होतात ते उघड असून त्यांमध्यें अतिशयोक्ति मुळींच नसते, फक्त सद्विचार व सद्धेतु असले म्हणजे झालें. विवेकबुद्धि व स्वास्थ्य हीं सर्वांमध्यें सारखीं वांटलेलीं असतात.

ईश्वर नेहमीं सामान्य नियमानेंच वागतो, व त्याच्या कायद्यांत पक्षपात घडत नाहीं. आपण जें सुख म्हणून समजतों त्याचा अन्तर्भाव व्यक्तीच्या हितांत न होतां समस्तांच्या कल्याणांतच होतो. व्यक्तीस होणारा पाहिजे तो लाभ जरी घेतला, तरी त्याचा कल मनुष्यजातीच्या कल्याणाकडे असतोच. सामान्य व विशेष यांचा परस्पर-संबंध नीट लक्षांत आणिला पाहिजे. विशेष सामान्यावर अवलंबून असतें, पण विशेषाकरितां सामान्य बदलत नाहीं. अभिमानामुळें चढलेला राजा असो किंवा गुहेंत बसलेला बैरागी असो, तो कधीं आत्मसंतुष्ट होत नाहीं. मनुष्यमात्राचा तिटकारा येऊन असंग राहिल्याचा जो आंव आणितो त्याला सुद्धां कोणी तरी चहाता किंवा मित्र हवासा वाटतो. दुसऱ्याच्या जिवाला काय वाटतें किंवा दुसऱ्याच्या मनांत काय विचार चालतात हें स-मजून घेण्याचा प्रयत्न केला असतां सुखाचा थांग न लागतां सर्व वैभव नष्ट होईल.

व्यवस्था राखणें हाच ईश्वराचा पहिला नियम आहे,

आणि ही गोष्ट एकदां मान्य केली म्हणजे कांहीं लोक इतरांपेक्षां श्रीमंत, शहाणे, बळकट, बुद्धिमान् असतात, व असले पाहिजेत हें उघड आहे. पण जर कोणी म्हणूं लागेल कीं असे श्रीमंत किंवा शहाणे लोक अधिक सुखी असतात तर मात्र हें म्हणणें विवेकबुद्धीच्या अगदीं उलट आहे. जर सर्वांस सारखें सुख होईल, तर ईश्वर निःपक्षपाती आहे असें म्हणतां येईल. परस्परांच्या गरजांमुळें हें सुख वाढतें आणि निसर्गभेदामुळें सृष्टीमध्यें शान्ति वास करिते. बाह्य परिस्थिति, विशेष अवस्था—यांमध्यें कांहीं मतलब नाहीं, म्हणजे संपत्ति, प्रतिष्ठा, कीर्ति वगैरे गोष्टींमध्यें सुख सांपडत नसून या गोष्टी तर जगामध्यें विषम रीतीनें वांटलेल्या आहेत. ईश्वरानें सर्व प्राण्यांस समान आत्मा दिला आहे, त्याप्रमाणें सुखहि सर्वांस सारखें असलें पाहिजे असाच ईश्वराचा हेतु आहे, म्हणून बाह्य परिस्थितीवर सुखाचें अवलंबन करितां आलें नाहीं. प्रारब्धाच्या योगानें संतति, संपत्ति, प्रतिष्ठा वगैरे गोष्टी कमी-जास्त प्रमाणानें वांटल्या जातात, तेव्हां त्या मानानें अमुक सुखी, अमुक दुःखी असें समजण्याची जगाची रीति आहे. ही सुख तोलण्याची मानवी तऱ्हा झाली, पण ईश्वराचा कांटा सारखा असतो, तो पाहिजे तिकडे झुकत नाहीं. यासाठीं विषम परिस्थितींत सुखाचा समतोलपणा राखण्याकरितां आशा व भय हे दोन भाव ईश्वरानें उत्पन्न केले आहेत. म्हणजे गरीब व अनाथ लोक ईश्वरावर हवाला ठेवून चांगले दिवस येतील या आशेवर काल कंठितात, पण जवळ असेल तें नाहींसें होईल या भयानें श्री-

मंत लोक ग्रस्त होतात. म्हणून प्राप्त झालेल्या बऱ्यावाईट स्थितीवर सुख-दुःखांचा अनुभव अवलंबून न रहातां, भाविष्यत्कालीन गोष्टींच्या बऱ्यावाईट स्वरूपाचा जो अजमास होतो, त्याच्याशीं तो अनुभव सँलग्न रहातो.

सर्व व्यक्तींस मिळणारें, ईश्वरानें व निसर्गानें मनुष्यजातीस अर्पण केलेलें, विवेचकबुद्धीच्या आटोक्यांत असणारें, इंद्रियांस गम्य होणारें—असें सुख तीन शब्दांत संकलित होतें—म्हणजे, आरोग्य, शांति व निर्वाहापुरतें अन्नवस्त्र. यांपैकीं आरोग्य हें फक्त नियमितपणावर अवलंबून असतें, आणि आत्मसंयमन व समाधान ह्यांपासूनच शान्तीचा लाभ होतो. चांगली किंवा वाईट परिस्थिति ही केवळ प्रारब्धाची देणगी होय. वाईट मनुष्याला कितीहि सुख प्राप्त झालें, तरी त्याला कोणी चांगला म्हणणार नाहीं.

यावरून असें सिद्ध होतें कीं—सुख प्राप्त व्हावें हा सर्वांचा हेतु असून, ईश्वराचा संकेत असा असतो कीं सर्वांस सारखें सुख प्राप्त व्हावें. संपत्ति, प्रतिष्ठा, कीर्ति वगैरे बाह्य परिस्थितीवर सुख अवलंबून नसतें, म्हणून या गोष्टी विषम रीतीनें वांटलेल्या असतात. आशा व भय यांच्या साधनानें ईश्वर मनुष्यांमध्यें सुखाचा समतोलपणा राखितो. कधीं कधीं साधु पुरुषास देखील विपत्ति येऊं शकेल, पण सर्वांत सुखी होण्यास साधु पुरुषच पात्र आहेत. सदाचार हेंच सुख होय व ईश्वराला शरण जाऊन आचरलेला शुद्ध मार्ग हेंच सुखाचें साधन होय. म्हणून

“ आत्मसंयमनासारखा दुसरा विजय नाहीं.”